

GÜNTHER SCHÖDL

Magyar politika túl a nacionalizmuson és a nemzeti államon.

Gratz Gusztáv (1875—1946)

A politika és az interetnikus kommunikáció „lerombolása”, a történelem alakította, történelmileg legitimált rendszerek megrendítése a tömeges ésszerűtlenségnek, főleg a nemzeti tényező abszolutizálásának névtelen-elemi dinamizmusa által — nagymértékben a modern politika ezen irányzataival való összetütközés határozta meg az 1917 és 1921 között magyar pénzügyminiszteri és külügyminiszteri tisztséget viselő Gratz Gusztáv életútját.¹

Mindmáig kiadatlan „visszaemlékezései”² hatásos módon juttatják ezt kifejezésre. A német származású papfiú, aki valósággal *beleszületett* a magyar állam és a német kultúra, a magyar nemzeti érdekek és a soknemzetiségű monarchia közötti állandó lojalitási konfliktusba, megtanulta, hogy évszázadunk politikájának kísértéseivel szemben megtartsa a kritikus távolságot: a régi elit és a régi eszmék életidegen radikalizálódásával szemben éppúgy, mint nemzeti és társadalmi antitéziseik eschatologikus perspektíváival szemben. A diktátorok korának kezdetén jelentkező antimodernista-agresszív nacionalizmus sürgető lojalitás-igényével szemben Gratz Gusztáv szilárd támaszt keresett: egyéni orientációra lelt a pragmatikus-konzervatív élettapasztalatokban és a közép-európai liberalizmus koncepcionális hagyományában.

A rendelkezésre álló „visszaemlékezések” elmondják és elemzik egy liberális-konzervatív „polgárnak” a korra jellemző útját a mellőzés felé. Ez a közép-európai politika és közgazdaság legfelső polcairól elszigetelődésbe és „koncentrációs táborba” vezető út³ is figyelmeztet az értelem és lelkiismeret autonómiájának törekenységére a kollektíve dinamizált radikalitással szemben.

¹ A következő fejtegetések *dr. Gratz Gusztáv* kiadás előtt álló „*Lebenserinnerungen*” (Visszaemlékezések) c. munkájára utalnak. A dolgozat feladata továbbá, hogy megeremtsse a kutatási eszmecserével — különösen a magyarországgal — való összefüggést. Ennek megfelelően a következő, tudatosan rövidre fogott jegyzetek célja csupán az, hogy Gratz emlékirataira, mint alapanyagra felhívják a figyelmet. Gratz fontosabb életrajzi adatai megtalálhatók a Magyar Életrajzi Lexikonban. Főszerk: Kenyeres Ágnes. I. köt. Bp., 1981³, 618.; Biographisches Lexikon zur Geschichte Südosteuropas. Kiad.: *Mathias Bernath* és *Felix von Schroeder*. 2. köt. München 1976, 84.

² A naplók, önéletrajzi feljegyzések és hasonlók a család birtokában vannak. A következőkben: *Lebenserinnerungen*. Az irodalomhoz: Gratzról használható biográfiai ismertetés nincs; gyakran említik azonban a trianoni Magyarországról szóló irodalomban. Számos értékes munka közül itt csak néhány, egyben különböző kutatási szempontokat képviselő példa említessék meg: *Kerekes Lajos*: Von St. Germain bis Genf. Österreich und seine Nachbarn 1918—1922. Wien 1979.; *Bellér Béla*: Az ellenforradalmi rendszer nemzetiségi politikájának kiépülése (1923—1929). in: *Századok* (1973), 644—686.; *Tilkovszky Loránt*: Ez volt a Volksbund. Bp. 1978.; *Thomas Spira*: German—Hungarian relations and the Swabian problem. New York 1977.; *Michael G. Hillinger*: The German national movement in Interwar Hungary. Disszertáció, Columbia, New York 1973. és *Johann Weidlein*: Geschichte der Ungarn-deutschen in Dokumenten 1930—1950. Schorndorf 1959.

³ *Anton Tafferner* állítása — in: Gustav Gratz, 1875—1946. in: *Südostdeutsche Vierteljahresblätter* 24 (1975), 110—114., itt 114. —, hogy Gratz egy „magyar koncentrációs táborba” került, nem helytálló. 1944. január 4-én kezdődő rövid budapesti és ausztriai (Bécs és Oberlanzendorf) fogság, illetve internálás után 1944. május 5-én a mautauseni koncentrációs táborba vitték.

Az alábbi fejtegetések teljes egészükben Gratz Gusztáv hátrahagyott, terjedelmes önéletrajzi anyagára támaszkodnak. Ha sikerül politikai profiljának lényeges körvonalait megrajzolni, elérték céljukat.⁴

I.

Gratznak egy államférfi életéről, egy idő előtt félbeszakadt politikai karrieréről adott beszámolója hitelt érdemlőbbnek tűnik, mint a politikus-memoárok általában: a szerző kritikusan és józanul, sőt önkritikusan és némi iróniával igyekszik eljutni a pusztá visszaemlékezéstől és elbeszéléstől a magyarázatig és ítéletalkotásig. Személyes ügyeit mellérendeli a hivatásbelinek, a nyilvánosnak, s általában a politikai-társadalmi összhelyzetnek.

Az önéletrajzi feljegyzések gépírási példánya 452 oldal terjedelmű, s az 1917 – 1945 közötti időre vonatkozik. Messzemenően a legrészletesebb az 1917-től 1921-ig tartó átalakulási szakas ábrázolása, ami azzal magyarázható, hogy a Habsburg-monarchia utolsó éveit és a trianoni Magyarország korszakának elejét egyben Gratz politikai pályájának legkiemelkedőbb szakaszát jelentették.

Az 1875. március 30-án született Gratz Gusztáv akkor ért pályafutásának első tetőpontjára, mikor 1917. június 15-én magyar pénzügyminiszter lett. Rövidesen – a közös külügyminisztérium osztályfőnökeként a kereskedelmi politikai ügyosztályvezetője volt – fontos szerepet játszott többek közt a breszt-litovszki és bukaresti béketárgyalásokon. Az 1918 őszétől folyó forradalmi változások határozott ellenzőjeként 1919. november 22-ét követően az ausztriai magyar követ tisztségét viselte. Utána, 1921. január 17-től Károly király 1921 március végi visszatéréséig ő volt a magyar külügyminiszter.

Kevésbé részletes tájékoztatást ad az emlékirat az év „legitimista” akciójának bukása utáni korszakról. Gratz politikai emelkedése hirtelen befejeződött. Elsősorban publicisztikai-történetíró⁵ és gazdasági tevékenysége folytatásának szentelte magát, melyet már a háború előtti időszakban, mint a Huszadik Század egyik alapítója és szerkesztője, a Pester Lloyd, a Neue Freie Presse és a Kölnische Zeitung stb. munkatársa, illetve 1912 óta mint a Gyáriparosok Országos Szövetségének ügyvivője gyakorolt. Képviselői működését is felújította, melyet – először az Alkotmánypárt, majd a Nemzeti Munkapárt keretében – egy erdélyi szász választókerület⁶ képviselőként már 1906-ban megkezdett. 1926 decemberében mint képviselő tért vissza a parlamentbe, először Bonyhád, majd 1936-tól Észak-Budapest képviselőjeként. Eleinte laza kapcsolatban állt a kormánytáborral, majd magatartása fokozatosan ellenzéki irányba tolódott. 1935/36-ban a Polgári Szabadságpárthoz csatlakozott. A gazdaságilag is tevékenykedő Gratz 1924-ben elvállalta a Magyarországi Német Népművelődési Egyesület elnöki tisztségét. 1938-ig a kormány messzemenő egyetértésével mindenekelőtt valamiféle modus vivendi kialakításán fáradozott a német kisebbség e legfontosabb szervezete és a magyar kormány között.

Életművének ismertetése elsősorban a következő témaköröket hangsúlyozza:

1. A Habsburg-monarchia felbomlási folyamata az utolsó háborús évek alatt, – ennek során Gratz, például Breszt-Litovszkban, valósággal az összbirodalmi politika egyik alakítójává lépett elő.

2. Az 1918/19-i forradalmi változás – a „dualista rendszer” egyik olyan hívének szemszögéből, aki politikusként az akkori Lajtán túli vidéken ritka, Wekerle-féle hazafias és mégis érzelmentes-pragmatikus „ügyes ember” típusának megtestesítője volt.

3. A „legitimista” tevékenység, nemzetközi összefüggéseiben – egyik legfontosabb képviselőjének szemszögéből nézve.

4. Magyarország fejlődése a két világháború között – Gratz mint polgári politikus és egyúttal mint a fokozódó nacionalizmus, valamint az antiliberalis bel- és gazdaságpolitika liberális-konzervatív bírálója.

⁴ Az újabb szakirodalom túlnyomóan negatív képet ad Gratzról. A régebbi, valamint az újabb magyar, magyarországi német és angol–amerikai szakviták legtöbb résztvevője – minden egyéb nézetkülönbség ellenére – messzemenően egyetért abban, hogy Gratz nemzeti „konvertita”, „magyarón” és hasonló volt.

⁵ Több kötetet adott ki, többek közt, Magyarország legújabbkori történetéről: A dualizmus kora 1867–1918. 2 köt. Bp., 1934. és A forradalmak kora 1918/19. Bp., 1935. Többek közt e miatt nevezték ki 1941-ben a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjává. Továbbá ő volt a magyar Gazdasági Évkönyv kiadója. Könyve (Deutschungarische Probleme Bp., 1938.) kisebbségi politikai tevékenységét dokumentálta.

⁶ 1906-tól 1907-ig övé volt az újgyházi választókerület.

5. A német kisebbségi politika német nemzeti megmerevedése, végül nemzeti-szocialista radikalizálódása — a Károlyi- és Gömbös-kormány alatt megváltozott magatartása óta és a Franz Basch útján történt birodalmi német beavatkozás láttán megmutatkozott Gratznak, mint a kormány és a kisebbségi vezetés közötti közvetítőnek csődje. A voltaképpeni emlékiratok kiegészítőjének tekinthető egy kisebb kézirat, mely mindenekelőtt Gratz ifjúságával, családtörténetével, s korai, 1917 előtti politikai, hivatásbeli fejlődésével foglalkozik.⁷

Az emlékiratok historiográfiai értéke mellett szól az a tény, hogy mindenekelőtt kézírásos, részben fennmaradt naplófeljegyzéseken alapulnak. Így sok olyan személyiségtörténeti és hangulati részletet tartalmaznak, melyek csak a kortársak számára lehetnek hozzáférhetőek. Azonfelül ezzel magyarázható az olyan beszélgetések nyilvánvalóan teljes hitelességű, gyakran részletes visszaadása, melyeket a szerző főleg 1917 és 1921 között folytatott, jelentős politikusokkal — többek közt Ausztria—Magyarország utolsó uralkodópárjával, továbbá Czerninnel és Buriánnal, Tiszával, Andrássyval, Ludendorffal és Kühlmannel — valamint Trockijjal is.

Mindezek a kéziratok — mind a gépírással, mind a kézírásosak — kizárólag német nyelven fogalmazódtak. Gratz nyilvánvalóan nem szándékozott azokat *ebben* a most meglévő megfogalmazásban nyilvánosságra hozni. Utódainak száma történelmi és politikai tanulságul. Megírásuk, illetve keletkezésük időpontja még nincs kellőképpen tisztázva. Erre nézve csak hozzávetőleges meghatározások adhatók. Annyi legalábbis biztos, hogy az emlékiratoknak a harmincas évek végéig terjedő fő része 1943. március 30-án lezárásra került.⁸ A második világháború idejét tárgyaló zárórészt mint egészet Gratz bizonyára csak közvetlenül a háború után, tehát életének utolsó évében fejezte be.⁹

Az 1917 előtti idők külön ábrázolása legkorábban a húszas években, mindenesetre még 1936 előtt készíthetett.

II.

Gratz egész életében megmaradt annak, aki már 1918 előtt is volt; — a Duna és a Kárpátok térségében élő népek *monarchikus, nemzetek fölötti szervezettel bíró gazdasági közösségének* híve.

Jóllehet ehhez a monarchikus-konzervatív alapirányzathoz és a gazdaság-, bel- és kultúrpolitika pragmatikus-liberális felfogásához ragaszkodott a forradalom feltétlen ellenfeleként, mégis őrizkedett attól, hogy teljesen azonosuljon az ellenforradalom *módszereivel* és a „trianoni” Magyarország nacionalista, reakciós kurzusával. Módszertani szempontból magától értetődik, hogy Gratz, a „polgár” ilyesféle azonosulási fenntartásai 1918 után különböző módon értelmezhetőek. Hasonlóképpen a monarchizmus és magyar patriotizmus 1918 előtti tipikusan „dualista” kombinációja. De Gratz egész politikai működésének fontos jellemzője — függetlenül a mai szemlélő többféle megismerési és megítélési feltételeinek tényétől — vitathatatlanul a nemzeti államtól és a nacionalizmustól való alapvető távolságtartása.

Gyakorlati politikai működése a monarchia megszűnte után — amit ő belsőleg soha el nem fogadott — mindenesetre ellentmondásos volt. Egyrészt nagy lendülettel vett részt az ellenforradalmi rendszer létrehozásában, s megbízásából a második világháborúba nyúlóan ismételt fontos feladatokat vállalt. Másrészt azonban — főleg a vele baráti kapcsolatban álló Bethlen visszalépése után — hitelt érdemlő módon elhatárolta magát a „trianoni” Magyarországgal való azonosulástól — 1936-ban, országgyűlési képviselőként jellemző módon egy Rassay Károly körül kialakult liberális *outsider*-csoporthoz csatlakozott.

Bizonyára túlzás volna Gratzot a magyar politika nacionalista-antiliberális irányzatával szembeni fenntartásai miatt most már Magyarország hathatós politikai-társadalmi „modernizálásának” előfutárává magasztosítani. Bírálata egyáltalán nem járt azzal a következménnyel, hogy egyfajta „belső emigrációba” vonult volna. Mindenképpen kész volt a két háború közötti időszak mindenkori kormányzataival megkeresni a modus vivendit — már csak önfenntartása végett is. De nem alkalmazkodott feltétel nélkül.

⁷ Ez a kézirat (113 gépelt oldal) egy önéletrajzi vázlatból (Aus meinem Leben) és családtörténeti anyagokból tevődik össze. A következőkben: *Familie Gratz*.

⁸ *Lebenserinnerungen* i. m. 326. Utalás Gratztól.

⁹ Uo. 329—452. Gratz 1946. november 21-én halt meg, Budapesten. E leírás egyes részeit valószínűleg már a háború alatt megírta. Ezt mutatja a *consecutio temporum*, többek közt a 330. oldalon.

Részben opportunistá magatartása ellenére Közép-Európa azon kevés, rangos polgári politikusai, gazdasági szakértői és tudósai közé tartozott, akik már 1933 előtt felismerték a közelgő végétet. Nem elégedett meg azzal, hogy óvatosságra intett többek közt Hitlerrel, Gömbössel szemben: országgyűlési fellépése és számos felhivatalos funkcióból történő visszavonulása azt mutatja, hogy a harmincas évek vége felé jelentősen csökkent készsége a kompromisszumokra és az alkalmazkodásra.

III.

Gratz Gusztáv politikai magatartásának megértéséhez szükséges, hogy kiderítsük alapvető meggyőződésének eredetét és korai megformálódását. Nyilvánvaló: politikai egyénisége már kialakult, *mielőtt* 1917-ben tulajdonképpeni politikai karrierje megkezdődött volna.

Az általános személyiség és a politikai nézetek kialakulása természetesen nem választható el egymástól. Különösen Gratznál nem. Hiszen már diákkorában szembekevert a magyar államhoz való *személyes* viszonyának kérdésével. Az iglói és besztercei német nyelvű gimnáziumokban csakúgy, mint „második hazája”, Kolozsvár magyar hétköznapjaiban tudatosult benne a nemzeti identitás problémájának társadalmi dimenziója: a késői Tisza Kálmán-éra Magyarországon az akadémiai pályán elnyerendő társadalmi felemelkedés az államnemzettel való messzemenő azonosulás nélkül már lehetetlen volt.

Nem indokolt ezt a részben önkéntes, részben kierőszakolt asszimilációs utat az egyéni jellemgyengeség vagy a saját népével szembeni árulás eredményeként értelmezni. Végeredményben a kisebbség egyik tagjának az új stílusú, modernizálódó tömegtársadalom egységesítési tendenciájához való realista alkalmazkodásról van szó. Bizonyos társadalmi rétegek polgárosodása és „magyarosodása” a 19. század során *egyazon* folyamat két, messzemenően kiegészítő oldalának bizonyult. Így a fiatal Gratz integrálódása és későbbi fellépése *magyar* politikusként egy történelmileg hosszú távon érvényesülő osztálytársadalmi fejlődési logika egyéni követése volt. Ennyiben a német pap fiának egyéni „elmagyarosodása” egy, a családban már a 19. század elején kirajzolódó társadalmi magatartási irány következetes folytatását jelenti.

Ebben az értelemben jellemző a 19. századi magyarországi városi német polgárság fejlődésére, főleg az értelmiségére: már a nagyapa, Matthias Gratz (1801–1867) lemondott „Németország utáni vágyakozásáról”.¹⁰ A pozsonyi borkereskedő család fia, miután a politikai és anyagi körülmények meggátolták abban, hogy tanulmányait Németországban végezze, be kellett érnie azzal, hogy életét egy Pozsonytól délre fekvő kis helységben¹¹ néptanítóként élje le. Ő maga volt az, aki a német kultúréletbe való teljes beolvadásról történő kényszerű lemondásnak pozitív fordulatot adott: mikor fia, Moritz (1844–1907) hasonló helyzetbe került, az apa tudatosan pártolta a fiatal teológus érdeklődését a magyar nyelv és irodalom iránt. Bár még Moritz is személyes veszteségnek érezte a kényszerű távolságot Németországtól, de a magyar kultúrában mégis otthonosan érezte magát. Mint rang- és kortársainak többsége, fiatalemberként ő is kiállt a határozott „magyarizmus” mellett.¹² Habár saját magát személyesen németnek érezte, hozzáfogott magyar nyelvű versek közléséhez, és részt vett szülőföldje önképzőköreinek munkájában. *Politikai* szempontból azok közé a liberális német polgárfiúk közé tartozott, akik, mint magyar hazafiak, Bécs ellen fordultak. Erre később némi iróniával emlékezett vissza: „Természetesen rettentő mód magyarok voltunk, sarkantyúval és m(agyar) eszímával.”¹³

Moritz Gratz, annak ellenére, hogy belsőleg az államnemzet felé fordult, még nem jutott el a magyar tudatközösségbe való teljes beolvadásig. Ez a tapasztalat fia, Gusztáv korai, mély benyomásai közé tartozott: felfogta, hogy apja, aki időközben az egyetemi város, Kolozsvár városi papja lett, a mozgalmas 90-es években sem az államnemzet, sem az erdélyi szász kisebbség oldalán nem talált teljes elismerésre.¹⁴ A fiatal Gusztávot ennek ellenére — vagy éppen ezért — arra nevelték, hogy folytassa ezt a generációkon át tartó közeledést az államnemzet felé. Jellemző módon már mint gyermek megszokta,

¹⁰ *Familie Gratz* i. m. 3. (vö. 7. jegyz.)

¹¹ Miklóshalma (Nickelsdorf, Ausztria)

¹² *Familie Gratz* i. m. 46.

¹³ Uo.

¹⁴ Uo. 45.

hogy szülei „derék magyar ember”-nek¹⁵ dicsérték, ha előrehaladt a magyar nyelv elsajátításában.

Gratz Gusztáv tehát egyenesen „beleszületett” az állammemzetbe való családias, folyamatos beilleszkedésbe. Személyes fejlődését a városi lakosság német eredetű része ama asszimilációs folyamatának példajaként foghatjuk fel, mely a dualista rendszer és a gazdasági modernizáció politikai és társadalmi keretének feltételei mellett különösen a nyolevanes évek óta jelentősen felgyorsult. E fejlődés gyors előrehaladására jellemző: már 1876-ban teljesen kilátástalannak bizonyult Edmund Steinacker országgyűlési képviselő kísérlete, hogy a városi, különösen a német származású középosztályt egy polgári pártba tömörítse.¹⁶

Ilyen jellegű családi és politikai-társadalmi feltételek mellett alakult ki Gratz Gusztáv politikai magatartásának alapkonstellációja. Ezt később sok kortársa nehezen értette meg. S mégis hosszú szociális tanulás „logikus” eredménye volt, hogy 1917-től politikusként teljesen azonosult a magyar állam érdekeivel, anélkül azonban, hogy *magánéletben* feladta volna a német kultúrához fűződő kapcsolatait. E maradandó kötődés nyílt bevallása azonban a birodalom Lajtán túli részében — nem úgy, mint a Lajtán innen — társadalmi szankciók kockázatával járt volna. A társadalom felemelkedő tagjának — főleg, ha mint az ifjú Gratz Gusztávot, személyesen kisebbségi érzések¹⁷ és *ugyanakkor* erős érvényesülési vágy is befolyásolta¹⁸ — meg kellett kísérelnie, hogy optimálisan eleget tegyen egy gyorsulóan „magyarosodó” környezet szerepeltvárásainak. Ez Gratz egész életében létfontosságú alaphelyzet maradt: egy „kétlelkű néphez” tartozott.¹⁹ Az identitás keresése így állandó problémájává lett. Fiatal korában magyar környezete azzal gyanúsította, hogy nem igazából lojális — „svarcgelb”-nek számított;²⁰ másfelől, szász részről szemére vetették, hogy nem ismeri el az erdélyi németek kimondottan jogos önvédelmi helyzetét a magyar állammal szemben.²¹ Gratzot ez arra készítette, hogy kritikusan szemlélje mind a magyar, mind az erdélyi szász nacionalizmust.

Politikai magatartásának effajta „programozása” már akkor bekövetkezett, *mielőtt* foglalkozni kezdett volna az ideológiai-pártpolitikai orientáció kérdéseivel. A *liberális* alapmagatartás ennyiben már előre kialakult. A szociális tanulás legfontosabb leckéi közé, melyeket Gratz már „politika előtti” szakaszában magáévá tett, hozzátartozott annak belátása, hogy a magyar és a szász-német nacionalizmus — a kollektív önzés variánsai — végeredményben összeegyeztethetetlenek.²² Az állammemzet és a kisebbség együttlétének véleménye szerint alapvető kompromisszum-készségre és általános érvényű, közvetlenül belátható, elemi emberi jogokra épült koncepcióra alapokra volt szüksége.

Ennyiben jellemző, amit Besztercén, gimnazistaként már 1890/91-ben leírt naplójában: „Aztán a szászok és magyarok témája került sorra . . . Itt Besztercén most belátom, milyen hibát követnek el mindketten . . . Én elsősorban sem magyarnak, sem németnek nem tartom magam, hanem egyszerűen az emberiség egy tagjának, a világ egy polgárának . . .”²³ Ez meglepően öntudatos megállapítás egy tizenhat éves fiú részéről — már csak azért is, mert körülötte, a magyar közvéleményben egyre fokozódott az idő tájt a honvédségről szóló törvény melletti tüntetés és magasra csaptak a nacionalista polarizáció hullámai.

A fiatal Gratz alapvetően polgári-liberális beállítottságához természetesen hozzájárultak az évekkel egyre szaporodó reflexiók is szociális származására vonatkozóan. Részben társadalmi ösztön, részben racionális döntés alapján fordult elsősorban a liberális eszmék felé. *Tartalmilag* a liberális gondolkodás képviselői határozták meg politikai és

¹⁵ Uo. 30.

¹⁶ A teljes összefüggéshez vö. többek közt: Magyarország története. 6. köt. 2. rész. Fősz.: Kovács Endre, Szerk.: Katus László. Bp., 1979. Továbbá többek közt: *Friedrich Gottas*: Ungarn im Zeitalter des Hochliberalismus. Studien zur Tisza-Ára (1875 — 1890). Wien 1976. Tanulságosak még *Edmund Steinacker* memoárjai is: Lebenserinnerungen. München 1937, VIII—X. fej.

¹⁷ *Familie Gratz* i. m. 36., 72.

¹⁸ Uo. 66.

¹⁹ Uo. 57.

²⁰ Uo. 58.

²¹ Uo. 65.

²² Uo.

²³ Uo. 66. (1891. 5. 24-i bejegyzés.)

világneveti helykeresését — a liberalizmus „klasszikusai” közül többek közt Montesquieu és a dél-német liberalizmus képviselői, a kortársak közül például Herbert Spencer.²⁴

Gratz mint diák és később, 1896-tól mint újságíró következetesen a liberális haladó körökhöz közeledett. Messzemenően azonosította magát a liberális-szocialista reformvita céljaival, különösen a választási jog demokratizálásának követelésével. Kiállt az agrárreform, az etnikai kisebbségekkel való igazságosabb bánásmód és a magyar társadalom általános „modernizálása” érdekében is. Határozottan fellépett az antiszemitizmus ellen. E liberális reformeri perspektívából foglalkozott Kolozsvárott, doktorrá avatásával 1898-ban végetért állam- és jogtudományi tanulmányai alatt általános történettudományi és közgazdasági tárgyakkal. Olyan vezető liberális lapok munkatársaként, mint a Pester Lloyd (1896-tól), a Kölnische Zeitung (1898-tól), a bécsi Zeit (1900-tól) és 1906-tól a Neue Freie Presse, még intenzívebben kapcsolódott a liberális gondolkörhöz.²⁵

Gratznak a zsurnalizmusból a politikai, pontosabban: reformer gyakorlatba való átmenete 1899-ben történt. Egy budapesti reformer értelmiségi kör tagjaként vezető szerepe volt 1899 őszén a Huszadik Század c. folyóirat és az ehhez kapcsolódó Társadalomtudományi Társaság (1901)²⁶ megalapításában. A Jászi Oszkárral, Berinkei Dénessel, Szántó Menyhérttel, Szabó Ervinnel és másokkal folytatott gondolatcsere során erősödött és tisztult alapvetően liberális magatartása.

De ugyanakkor felmerültek számos eszmetárs felfogásával szemben mutatkozó bizonyos ellentétek is. Egyrészt elhatárolta magát az „irodalmi körökben”²⁷ divatos szofisztikus szkepticizmustól, másrészt alapvető vitája támadt az általa radikálisnak ítélt reformerekkel. Így harcolt a Társadalomtudományi Társaság alelnöke, Pikler Gyula azon felfogása ellen, hogy „a gondolatszabadság nem azt jelenti: mindenki gondolhat, amit akar, hanem azt, hogy minden mozzanatot, amely a szabad gondolat útját állja . . . ki kell irtani.”²⁸ Egész életében kitartott e mellett az álláspontja mellett: utálta a liberális, önkritikus reformgondolatnak szekularizált, önmagát kanonizáló politikai vallással való radikalizálását. A Huszadik Század körétől történő elválásra 1906 őszén került sor. Miután Gratz már 1903-ban lemondott a folyóirat szerkesztéséről, most elszakadt „az egész radikális kacattól”.²⁹ Nem akart együtt haladni azon az úton, melyre Jászi és Szabó hívei tértek: „Barátaim nagy része . . . egyfajta szalonszocializmus híve lett . . . Szabó Ervin közvetítésével közvetlen kapcsolatba is lépett a szociáldemokrata párt vezetőivel . . .”³⁰ Számos barátja megkísérelte, hogy végső soron polgári életmódját reformer radikalitással kösse össze. Gratz szerint ez nem volt lehetséges. Elválasztólag hatott az is, hogy saját reformgondolkodása lassanként konzervatív vonásokat öltött. Ő nem azért akart reformot, hogy új rendszert teremtsen, hanem csak azért, hogy az *adottat* életképesen fenntartsa és megóvja a forradalmi megrázkódtatásoktól. A célkitűzések ezen ellentéte világosan megmutatkozott, mikor 1905/1906-ban utoljára együtt dolgozott Szabó körével az általános választójogért alakult ligában: míg utóbbi a választójog demokratizálását a Magyarország hathatós modernizálása felé vezető út egy részlépésének tekintette, Gratz ezt a reformot csak a rendszer *stabilizálásához* szükséges intézkedésként értékelte. Szorosan igazodva a Fejérváry-kormány belügyminisztere, Kristóffy József programjának koncepciójához, a választójog liberalizálásától azt várta, hogy megszünteti „az akkori, teljesen meddő közjogi vitákat . . . melyek képtelenné tették az országgyűlést minden komoly szociális és gazdasági munkára, s melyek nekem . . . Magyarország állami fennmaradása szempontjából is veszélyeseknek tűntek.”³¹

Az 1905/1906. évi viták során Gratz liberalizmusa is elnyerte végső, mai fogalmak szerint konzervatív veretét. Elszántan törekedett országgyűlési képviselői mandátum megszerzésére, ezért most már „a gyakorlatba átültethető” tette alapvető felfogásait. Alkalmazkodott. Mint Újgyeháza kerület képviselője (1906-tól), először — mint a többi százsz képviselő — az Andrassy-párt vonalával azonosította magát; aztán, 1910-tól gróf Tisza Istvánéval. Noha lassan utánozni kezdte egyik politikai tanítómestere, Wekerle

²⁴ Különösen kihangsúlyozza a liberalizmus klasszikusainak rá gyakorolt hatását.

²⁵ Uo. 67., 74.

²⁶ Uo. 36., 74., 79.

²⁷ Uo. 74.

²⁸ Uo.

²⁹ Uo. 75.

³⁰ Uo. 79.

³¹ Uo. 76.

³² Uo.

Sándor³² pragmatikus alapmagatartását és taktikai hajlékonyságát, mégsem vált elvtelesen opportunistaivá. Megmaradt — először is — annak elutasításánál, amit ő „sovinizmusnak” nevezett. Emiatt fordult szembe a neo-Kossuthizmussal. Ugyanígy Andrásy hadügyi programjával³³ és Apponyi iskolapolitikájával.³⁴ Még Tiszát is bírálta, „akivel én egyébként a belpolitika kérdésében teljesen egyetértettem”,³⁵ a választójog és a nemzetiségek³⁶ ügyében tanúsított merev magatartása miatt.

Azonkívül — másodsorban — Gratz „megrögzött „hatvanhetes”” maradt.³⁷ Nem volt hajlandó kompromisszumokra azokkal a pártokkal szemben, „melyek meg akarták változtatni az 1867-es kiegyezést és el akartak szakadni Ausztriától...”³⁸ Magyarország teljesen szuverén magyar *nemzeti* állammá alakulásának ez a feltétlen elutasítása Gratz Gusztáv politikai magatartásának legfontosabb vonatkozási pontjává lett. Az államnemzet és a nemzetiségek ellentétén, valamint a pártok és az ideológiák versengésén túl itt talált valódi tájékozódási lehetőséget. Alapvető politikai felfogása szempontjából ez azt jelentette, hogy a liberalizmusról alkotott elképzelése pragmatikus-konzervatív értelemben tovább módosult. Konkrétan: mint *polgár*fiú, mint társadalmilag felemelkedett s ugyanakkor egy kisebbséghez tartozó ember egyenesen predisponálva volt rá, hogy síkra szálljon a liberális politika, egyáltalán Magyarország nyugat-európai értelemben vett politikai-társadalmi modernizálása mellett. Viszont kénytelen volt alkalmazkodni a status quohoz, mikor a nemzeti és társadalmi radikalizmus, a neo-Kossuthizmus és a szocializmus megkérdőjelezte azt a politikai rendszert, melyben 1906 óta megtalálta biztos helyét és karrierjének első lehetőségeit.

Gratz Gusztávnak a Habsburg-monarchia bukásáig tartó, további politikai fejlődése csupán a — legkésőbb 1906-ig — létrejött előfeltételek szerves, következetes kibontakozása volt. Bár mai mértékkel mérve liberális múltú, pragmatikus *konzervatív*nak mutatkozik, az akkori idők méreéje szerint tipikus képviselője volt a Tisza Istvánhoz, Wekerle Sándorhoz, Andrásy Gyulához hasonló politikuskok — minden különbség ellenére mégis közös — magyar liberalizmusának. Olyan személyekről és csoportokról, ideológiákról és érdekekről volt szó, melyek a „dualista” rendszer, mint politikai és társadalmi rend alkotó elemeivé váltak. Gratzot élete végéig az határozta meg, hogy mint publicista és országgyűlési képviselő,³⁹ mint gazdasági szervező,⁴⁰ s végül mint miniszter,⁴¹ illetve ügyosztályvezető a Lajtán túli elit részévé vált — annak az uralkodó kollektív én-nek részévé, mely tudta magáról: „L'état c'est moi.”

IV.

Az 1917-es év Gratzot már az „establishment” tagjaként éri. Életpályája csak 1921-ben kap éles törést: a monarchista restauráció bukása után ott áll, a „legitimista” politika egyik legfontosabb képviselőjeként, egy ígéretes karrier romjai fölött.

A Habsburg-monarchia összeomlása ezzel szemben nem jelentett tartós megszakítást Gratz személyes előrehaladásában. Bár 1918/19-ben neki is el kellett viselnie hivatali funkciói elvesztését, egyáltalán azon életrend mélyreható megrendülését, mellyel teljesen és egészében azonosult. De nem *minden* lett „más” 1918/19-ben: ahogy Ausztriában és Németországban, úgy Magyarországon is nagymértékben fennmaradt a politikai és gazdasági hatalomeloszlás hagyományos társadalmi infrastruktúrája. Súlyos megrázkódtat-

³² Uo. 81. s köv.

³³ Uo.

³⁴ Uo. 79.

³⁵ Uo. 77.

³⁶ Uo. 82.

³⁷ Uo. 67.

³⁸ Uo.

³⁹ 1910-ben újráválasztották Újegyháza kerület képviselőjévé. Most megszerezte a román választók többségének szavazatát is.

⁴⁰ 1921-ben a Gyárparosok Országos Szövetsége ügyvezető igazgatója lett.

⁴¹ 1917. január 28-án a külügyminisztérium osztályvezetőjeként a kereskedelem-politikai ügyosztály vezetője lett. Június 15-től szeptember 16-ig magyar pénzügyminiszter volt az Esterházy-kormányban. Ezután a Monarchia bukásáig megint elfoglalta állását a külügyminisztériumban. E minisztériumba történt kinevezését ő maga Tisza István „személyes szimpátiájára” (*Lebenserinnerungen* i. m. 1.) és Tisza körének támogatására vezette vissza, „kikhez politikailag mindig közel álltam”. (Uo.)

tások ellenére végül is nem került sor az elitek kicserélődésére. A fejlődésnek ez a kontinuitása konkrétan megnyilvánul Gratz életrajzában: alig háromnegyed évvel külügyminisztériumi tevékenységének befejezése után, 1919. október elején Bécsben — családja fő lakóhelyén — már fontos posztot foglal el mint ausztriai magyar követ.⁴²

Gratz először a közös külügyminisztérium ügyosztályvezetőjeként, később Magyarország diplomáciai képviselőjeként, majd — 1921 januárjában — külügyminiszterként végzett politikai tevékenységét nem lehet részleteiben bemutatni. Ehelyett röviden vázoljuk politikai koncepciójának további kibontakozását és végső felépítését. Néhány kiegészítő eseménytörténeti utalás szolgáljon csupán a fejtegetések szemléltetésére.

Gratz politikai koncepciója — mint már említettük — bizonyos átalakuláson ment át. Magyarország politikai életébe történő belépésével kapcsolatban eredetileg liberális felfogása — különösen az 1905/1906. évi birodalmi válság hatására — észrevehetően megváltozott: pragmatikus-konzervatív vonásokat öltött. Ennek az *elvi* síkon történő hangsúlyeltolódásnak *tartalmi* következményei is voltak. Magával hozta, hogy Gratz politikai gondolkodásában két, voltaképpen nem „liberális” politikát képviselő vonatkozási pont vált uralkodóvá. Először is a „dualista” rendszer létének szükségessége. Másodszor azoknak a Lajtán túli csoportoknak és rétegeknek az érdekei, melyek a társadalmi status quo-t konzerválni kívánták.

Ami a *birodalmi politikai*, illetve — 1918 után — a *külpolitikai* tennivalókat illetve, Gratz véleményének kialakulása *legkésőbb* az 1918. évi forradalmi átalakulás eseményeivel összefüggően konszolidálódott, sőt lezárult. A nemzetiségi kérdés állandó vitalitásából s végül a Monarchia pusztulásának következményeként fellépő eseményekből mindenekelőtt azt az egyet „tanulta meg”, hogy Délkeleten a rendnek pótolhatatlan tényezője egy történelmileg legitimált dinasztia uralma alatt álló monarchia. Ez a meggyőződés „empirikusan” alá volt támasztva: benne rejtett Gratz zsurnalisztaként, országgyűlési képviselőként, gazdasági szakemberként, de miniszteri szinten álló politikusként is összegyűjtött politikai tapasztalata. Így igazolódott az a lecke, melyet már ifjúságában megtanult, — az ugyanis, hogy Délkelet-Európa etnikai keverék-helyzete egy viszonylagosan semleges, közvetítő és irányító felső hatóságot igényel.

Gratzot tehát egyéni élettapasztalata és politikai felismerése egyaránt arra készítette 1917 eleje óta, hogy ügyosztályvezetőként, illetve miniszterként birodalmi, illetve külpolitikai tevékenységét teljes egészében a Monarchia fenntartásának szentelje. Lojalitása ennek megfelelően nem az uralkodó személye iránti szimpátián vagy antipátián alapult. Ennyiben különbözött akkori feljebbvalójától, gr. Ottokár Czernin külügyminisztertől: „Az ő szemében az uralkodó egy személy volt, akire haragudott, az enyémben fogalom, mely kívül áll gyűlöleten és szereteten; egy, a pártok felett álló intézmény, mely megakadályozza, hogy egy ország szenvedélyes pártharcokban szétmarcangolja önmagát, kapocs, mely békés haladásra fogja össze a számos, egyébként elkeseredett és talán véres ellenségeskedésben együtt élő népeket, nehogy az első szélroham elsodorja őket.”⁴³

Ez az alapvető meggyőződés áll többek közt az oroszokkal folytatott breszt-litovszki és a románokkal folytatott bukaresti béketárgyalásokon megnyilvánuló, fáradozóan erőbevetése háttérében.^{43/a} Ezekhez az alkalmakhoz hasonlóan máshol is, mint gazdasági, illetve kereskedelempolitikai szakértő szerepelt. Egy Bresztben, a Trockijjal folytatott személyes megbeszélések során azon fáradozott — hiába —, hogy a német követelések és az orosz tárgyalási álláspontok között egy gazdaságilag ésszerű kompromisszum jöjjön létre, ugyanúgy megpróbálta gazdasági szempontból újra szabályozni a Dunai Monarchia és a Német Birodalom kapcsolatát is. Ezt is a Monarchia tartós stabilizálása érdekében. A központi hatalmak közötti tárgyalásokon — különösen 1917 szeptemberétől december elejéig Budapesten, valamint 1918 júliusától szeptember közepéig Salzburgban — egy közép-európai gazdasági blokk⁴⁴ tervzetéről volt szó. Gratz, aki többek közt az 1918. január 3-i audiencián is igyekezett eloszlatni az uralkodónak a Németország felé irányuló gazdasági közeledéssel kapcsolatos kételyeit, meg volt győződ-

⁴² Uo. 121.

⁴³ Így kommentálta Gratz azt a körülményt, hogy az uralkodó és Czernin 1918. áprilisi összekülönbözése után ő maga nem mondott le.

^{43/a} 1917. december és 1918. február 11. között Gratz, mint Czernin „jobbkeze”, részt vett a breszt-litovszki tárgyalásokon, majd 1918. február 27-én és május 7-én a bukarestin. A béketárgyalásokhoz és a Habsburg-monarchia felbomlásához vö. többek közt: *Gonda Imre: A császárságok bukása Közép-Európában*. Bp., 1977, III. rész, IV. fej. és *Ingeborg Meckling: Die Aussenpolitik des Grafen Czernin*. München 1969., 6. fej.

⁴⁴ *Lebenserinnerungen* i. m. I., 104 s. köv.

ve róla, hogy a Habsburg-monarchia, pontosabban Magyarország „csak belső piacának jelentős kiszélesítésével és egy nagyobb gazdasági területhez való tartozásával... tud majd mesterkéltsé vámsorompók nélkül is bekapcsolódni az európai gazdaságba.”⁴⁵ Ezek a tárgyalások mindenestre eredménytelenek maradtak: Berlin valódi vámunióra törekedett, míg Ausztria—Magyarország csak egy vámkedvezmények útján történő közeledésre volt hajlandó, miután ipargazdasága egyes fejletlen részeit meg akarta védeni a birodalmi német konkurenciától. Az is akadályozta a dolgot, hogy az uralkodó félt: a Németországhoz való gazdasági közeledés megnehezítené az óhajtott békekötést a nyugati hatalmakkal.⁴⁶

Gratz 1917/18-as hivatalos működésének másik súlypontja a magyar és osztrák érdekek koordinálása volt. Mindenekelőtt 1918 tavaszán hetekig tartó tárgyalásokat folytatott, hogy visszatartsa Magyarországot az Ausztriába irányuló élelmiszerszállítmányok jelentős csökkentésétől. Attól félt, hogy ez esetben a Lajtán innen éhínségre, végül zavargásokra és a politikai rendszer összeomlására kerül sor.⁴⁷ A válság megakadályozása, illetve a rendszer stabilizálása érdekében tett utolsó erőfeszítése 1918. szeptember—októberre esnek. Egyrészt felajánlotta Budapesten — a király megbízásából — Návaynak a miniszterelnökséget. Návaynak — Károly szándéka szerint — a „trializmus” megvalósításával kellett volna megakadályoznia a délszlávok küszöbön álló elszakadását. De Tisza és Andrássy befolyása alatt álló Návay elállt ettől.⁴⁸ Másrészt Gratz — mint a külügyminiszter, gr. Burián István küldötte — 1918. október 14-én, Budapesten felkereste a magyar politika „erős emberét”, gr. Tisza Istvánt.⁴⁹ Rávette, hogy egyelőre hagyjon fel Burián leváltásának sürgetésével.

Gratz — arra irányuló kísérletei közben, hogy a legkésőbb 1918 júliusában „elkerülhetetlenül közeledő katasztrófa”⁵⁰ ellen mégis tegyen még valamit — a válság különféle, mélyebben fekvő okait regisztrálta. Ezek végső soron a háború kedvezőtlen kimenetelét is érthetővé tették. Mindenekelőtt újból és újból „az erőteljes egyéniségek jelentős hiányába”⁵¹ ütközött. Tisza, Conrad von Hötzendorf, Czernin, valamint Bethmann-Hollweg helyére olyan „határozatlan, szürke egyéniségek”⁵² léptek, mint Wekerle, Arz von Straussenburg, Burián és gr. Hertling. „Minél közelebből ismerte őket az ember, annál jobban kétségbeesett, hogy ilyen nehéz időkben ilyen gyenge kezekben van a vezetés... Aki kiemelkedett a közepszerűségből, annak el kellett tűnnie a háttérben.”⁵³ Kiváltképpen Magyarországon hiányzott egy céltudatos tekintély. A nagyon megöregedett Wekerle a politikai életet uraló „klánok”⁵⁴ mellett már nem tudta akarátát érvényesíteni, sem a választójogi reform kérdésében, sem a Béccsel szembeni magatartás sajátos problémáinál.⁵⁵

De bár Gratz felismerte a politikai-társadalmi rendszer több strukturális gyengeségét, és az uralkodó bizonyos hibáit is észrevette, nem látott a „dualista” rendszeren és a Habsburg-házon kívül más lehetőséget. Politikai gondolkodásának kontinuitása ennyiben az 1918 vége óta bekövetkezett általános átalakulás ellenére is fennmaradt: még a köztársaság kikiáltása⁵⁶ után is abban reménykedett, hogy „a győztes hatalmak előbb-utóbb felismerik: az Osztrák—Magyar Monarchia felbomlása az ő szempontjukból is olyan örültség, mely csak a Német Birodalomnak válhat hasznára...”⁵⁷ Ezért már

⁴⁵ Uo. 2.

⁴⁶ Így az uralkodó Gratzhoz az 1918. január 3-i audiencián. Uo. 104.

⁴⁷ Uo. 90., 101. s köv.

⁴⁸ Ez feltehetően 1918 szeptemberében történt. Uo. 107.

⁴⁹ Uo. 108. s köv.

⁵⁰ Uo. 106.

⁵¹ Uo.

⁵² Uo.

⁵³ Gratz Visszaemlékezései számos, részben kritikai életrajzi vázlatot tartalmaznak a Dunai Monarchia vezető személyiségeiről. L. i. m. 106.

⁵⁴ Uo. 102.

⁵⁵ Példás jelentőségük voltak erre vonatkozóan a viták Magyarország Ausztriába irányuló gabonaszállítmányairól. Jellemző Gratznak a Habsburg-ház iránti lojalitására, hogy határozottan Hadik János közlélményes miniszter felfogása ellen fordult, ki azt mondta: „Ha Ausztriának nincs mit ennie, ne viseljen háborút”. (I. m. 92.) Vö. többek közt uo. 101., 106.

⁵⁶ Gratz 1918 végéig — mikor átvette a budapesti Földgáztársaság vezetését — továbbra is a külügyminisztériumban dolgozott.

⁵⁷ Uo. 111.

ebben az időpontban is többször vitába keveredett az osztrák hatalom új birtokosaival – de még inkább 1919 októberétől, mint magyar követ. Mindenekelőtt Karl Renner kancellárral való viszonya romlott meg. Gratz mindig érdeklődve fogadta annak a dualizmus autonóm-föderalista átalakítására irányuló követelését. Annál jobban csalódott, hogy Renner az összeomlás után „régie eszméit elavultnak találta, s Ausztria Német Birodalomhoz való csatlóásának útját igyekezett egyengetni, míg én továbbra is «osztrák – magyar módon» gondolkoztam és éreztem”.⁵⁸

Gratz a *nemzeti* orientációjú politikától való elvi elkülönülését a magyar utódállammal szemben is kimutatta. Mint ennek az államnak bécsi követe, sőt mint külügyminiszter is megkísérelte, hogy nyitva tartsa a magyar politika osztrák – magyarrá történő visszaalakításának lehetőségét. A szupranacionális politikának ez a személyes opciója, a kényszerű nacionalista lojalitással szemben érzett fenntartása kora ifjúságától fogva második politikai „természetévé” vált – most a rendszeren belül maradó oppozíciójának előfeltételévé váltak: egyik legaktívabb képviselője lett azoknak a „legitimista” törekvéseknek, melyeknek – elsősorban Magyarországon – vissza kellett volna fordítaniok 1918 eredményeit, különösképpen a nemzeti elszakadásra irányuló fő áramlatot.

Gratznak a két Habsburg-restaurációs kísérletben 1921 március – áprilisában és októberében játszott szerepe nem tisztázható maradéktalanul. De valószínű, hogy egyik esetben sem gyakorolt tényleges befolyást a mindenkori – e helyen közelebről nem ismertethető – akciók időpontjára és módjára vonatkozó döntésben.⁵⁹ Személyes részvétele más természetű volt: ő a bécsi magyar emigránsok közt tevékenykedett, mint szervező és „tervező”. Később, bécsi követsége és külügyminisztersége idején még jobban megnövekedett tekintélye a „legitimista” csoporton belül. Az első visszatérési kísérlet csődje után az uralkodó egyenesen őt bízta meg a vezetéssel: „Felszólított . . . minden híveimet, tömörüljenek dr. Gratz Gusztáv köré, aki teljes bizalmamat élvezi.”⁶⁰ Gratz magatartásában – a bécsi emigrációban éppúgy, mint most már a legitimisták központi alakjaként Magyarországon – ismét ugyanaz a strukturális jellegzetesség kerül előtérbe, melyet már ifjúkorában megszerzett a magyarok és szászok között: a tehetség, hogy gondolatban olyan érveléseket is követni tudjon, melyek *nem* az övéi –, hogy mindig közvetítő legyen.

1919-ben, a bécsi emigránsok körében gondoskodott róla, hogy a két szemben álló tábor között meglegyen a minimális kommunikáció. Nevezetesen a gr. Bethlen István, gr. Teleki Pál és mások körül tömörülő csoport, melyhez ő maga is tartozott,⁶¹ és egy – többek közt Pallavicini György érgróf, gr. Sigray Antal körül kialakult – radikális aktivista csoport⁶² között, akikkel – nem úgy, mint Bethlen – egységben volt az uralkodóház iránti feltétlen lojalitásában. 1921-ben, a két restaurációs kísérlet között hozzálátott, hogy az uralkodó és a kormányzó érdekeit mégis csak valahogy *közös* nevezőre hozza. Noha egyike volt azon kevés neves politikusnak, akik egyszerre bírták Károly király, Horthy admirális és Bethlen miniszterelnök bizalmát, e feladatnál mégis csődöt mondott.

Ez nem is történhetett másként: az uralkodó végül is inkább hallgatott a magyarországi katonai körök⁶³ tettekre s sürgetésére, mint a gondosan mérlegelő diplomatára, Gratzra, aki meg akarta óvni a kalandtól és a bukástól.⁶⁴ Ehhez járult, hogy Károly nyilvánvalóan fedezetre számított Franciaország részéről. A király 1921. március végén bevallotta Gratznak: „nem saját kezdeményezésére tért vissza Magyarországra, hanem

⁵⁸ Így többek közt egy 1919. november 13-i megbeszélésen. Uo. 111.

⁵⁹ Idevonatkozok újabb irodalom: *Kerekes*: St. Germain i. m. 272–286., 317–325. és *Juhász Gyula*: Hungarian Foreign Policy 1919–1945. Bp., 1979, 59–65. Gratz fejtegetéseinek kiegészítésére és felülvizsgálatára korabeli memoárok és felhasználhatók, többek közt *Antal Lehár*: Erinnerungen. Gegenrevolution und Restaurationsversuch in Ungarn 1918–1921. Kiad. Peter Broucek. München 1973.; *Boroviczény Aladár*: Der König und sein Reichsverweser. München 1924.; *Karl Freiherr von Werkmann*: Der Tote auf Madeira. München 1923.

⁶⁰ Károly király sajátkezű levele Gratzhoz, 1921. április 10., idézve *Lebenserinnerungen* i. m. 152.

⁶¹ Uo. 114.

⁶² Gratz Szmrecsányi György, e kör egyik tagja ellen fordult, mikor utóbbi javasolta, hogy a kormányzó Károly királlyal szemben tanúsított ellenállását erőszakkal törjék le. L. 158.

⁶³ Többek közt Lehár Antal báró és Osztenburg Gyula őrnagy.

⁶⁴ I. m. 141.

a francia miniszterelnök, Briand kívánságára, aki Sixtus páрмаi herceg által üzenté: ha Budapestre utazik és újból elfoglalja a trónt, biztos lehet benne, hogy Franciaország mögötte áll, s vissza fogja tartani Magyarország szomszédait minden ellenséges lépéstől Magyarország ellen”.⁶⁵

Gratznak egy *ebben* az időpontban végrehajtandó restaurációs kísérlettel szemben táplált kételye — melyben többek közt Andrássyval és Apponyival is egyetértett — megalapozott volt. Elsősorban afelett nem lehetett szemet hunyni, hogy a kormányzó mint legfőbb hatalmi tényező, nem mutatott semmiféle készséget az éppen megszerzett hatalom átadására, s környezetének emberei, mint például Gömbös Gyula, még kevésbé.

Hiába fáradozott Gratz újra és újra, hogy megértesse az uralkodóval egy már most, 1921-ben végrehajtandó restaurációs kísérlet *külpolitikai* kockázatát. Számolni kellett a lehetőséggel, hogy a környező „utódállamok” a Habsburg-monarchia visszaállításának minden kezdeményezését végül — katonai eszközökkel — csírájában elfojtják. Gratz ezért a restaurációs vállalkozás megismétlésével szemben tanúsított ellenállását csak 1921. „október elején”⁶⁶ adta fel. Ebben az időpontban tett erőfeszítései, hogy Károly és a kormányzó közt mégiscsak valami kompromisszumot hozzon létre, már reménytelennek bizonyultak. A Horthy-rendszer növekvő konszolidálódásával szükségszerűen csökkentek a „legitimizmus” sikerének kilátásai. Azonfelül tudomásul kellett vennie, hogy a Lehár és mások köré tömörülő királyhú körök már elhatározták magukat a cselekvésre. „Lehár kijelentésének hatására . . . hogy eltöklelte, a tervet akkor is megvalósítja, ha mi nem csatlakozunk, feladtam a király hazahozatalával szembeni ellenállásomat . . .”⁶⁷ Gratz — akivel mint leendő pénzügyminiszterrel számolt többek közt a kijelölt miniszterelnök, Rakovszky István is — mindenesetre elhárított a tervvel kapcsolatban minden felelősséget. Csupán értésre adta, hogy elvi „legitimista” álláspontja alapján kész a Magyarországra esetleg visszatérő Károly király rendelkezésére állni.⁶⁸ Ha figyelemmel kísérik Gratz és publicista bizalmasa, Boroviczény Aladár diplomata, valamint mások hátrahagyott feljegyzéseit,⁶⁹ úgy az 1921. évi legitimista tevékenység — főleg a második restaurációs kísérlet — legfontosabb oksági tényezőinek Károly király saját elhatározását és a magyar legitimizmus elsősorban *katonai* elemeinek sürgetését kell tekintenünk. Emellett bizonyára az egykori uralkodót egyaránt gyors cselekvésre biztató osztrák legitimistáknak, például Albin Schager bárónak⁷⁰ és francia hangoknak is volt némi szerepük e vállalkozás elhamarkodott kivitelezésében.

Mint már megállapítottuk, Gratz bizonyos mértékig távol tartotta magát az 1921. év mindkét restaurációs kísérletétől. De csak azért, mert a tervbe vett eljárási módot kockázatosabbnak ítélte, mint a többi résztvevő. Elvi meggyőződésében azonban nem bizonytalanodott el. Különösen a Monarchiához és az uralkodóházhöz való hűsége maradt rendületlen. Sőt éppen 1921-ben, ebben a monarchizmusra nézve végzetes évben közeledett egy olyan nézethez, mely tőle mint liberálistól mindeddig idegen volt, ahhoz ugyanis, hogy a királyi hatalom Isten kegyelméből való.⁷¹ Károly halála *után* is meg volt győződve róla, hogy „ország és király egyetlen, elválaszthatatlan fogalom”.⁷² Gratz a királykérdés-

⁶⁵ I. m. 142. Ez a beszélgetés feltehetően március 27-én zajlott le. Hasonlóképpen nyilatkozott az uralkodó Gratznak április 3-án is. (146.)

⁶⁶ I. m. 158.

⁶⁷ Uo.

⁶⁸ Uo. Ezekhez az eseményekhez később nézeteltérések és elvi viták egész sora kapcsolódott.

⁶⁹ L. 59. jegyz.

⁷⁰ Albin Schager von Eckartsau báró (1877—1941), 1918-ig a Habsburg—Lotharingiai magánvagyon kezelésének főigazgatója, az ausztriai legitimista mozgalomban vezető helyet foglalt el, többek közt az „Osztrák Monarchisták Pártjában”. Gratz véleménye szerint (i. m. 159.) Schager legalábbis közvetve hozzájárult a második restaurációs kísérlet elszigetelt végrehajtásához, mivel Gratz megmondásait és intelmeit nem teljes terjedelmükben közölte az uralkodóval, illetve elhallgatta őket. Gratz úgy vélte, hogy Schager e téren Lehár sürgető befolyása alatt állt. Ami Károly király második visszatérési kísérletének eseménytörténeti lefolyását illeti, Silagi ismertetésével ellentétben *Denis Silagi*: Ungarn seit 1918: vom Ende des ersten Weltkriegs bis zur Ära Kádár. in: *Theodor Schieder* (kiad.): Handbuch der europäischen Geschichte. 7. köt. Stuttgart 1979., 883—919; itt 893. Meg kell állapítani, hogy a budaörsi összeütközések semmi esetre sem öltöttek fel egy „csata” méreteit.

⁷¹ *Lebenserinnerungen* i. m. 168.

⁷² Így Gratz egy Zita királynéval folytatott levélváltásban. Ehhez uo. 172.

ben ilyen okoknál fogva és saját hűséges érzelmei miatt nem tudott teljesen azonosulni gr. Bethlen István politikájával, akivel egyébként baráti viszonyban állt. 1921-ben Bethlen István sokéves kormányzatának kezdete idején is Gratz egyértelműen úgy véli: „... számomra a régi dinasztiaéhoz való ragaszkodás alapvető jelentőségű volt, őszintén ennél, a körülményektől függetlenül így vagy úgy eldönthető, célszerűségi kérdésekről volt szó”.⁷³ Bethlen ezért egy beszélgetés alkalmával beismerte Gratznak: „Az én felfogásom és a tied közt az a különbség, hogy te *valóban* akarod, hogy Károly király ismét trónra kerüljön.”⁷⁴

Ezt az elvi „legitimizmust” nem csupán szubjektív tényezők támogatták,⁷⁵ hanem egy monarchikus szerkezetű rendszer objektív funkcióinak józan kiértékelése is. Saját élettapasztalata megtanította a kisebbséghez tartozó Gratzot, mint társadalmilag felemelkedett, a politikai életben részt vevő embert: csak a monarchia és a közös uralkodóház lehetett az a „szupranacionális” kapocs, melyre szükség volt a Duna és a Kárpátok térségében élő népek egyesítéséhez. Személyi, politikai és történelmi tapasztalatai szerint szükség volt egy „közös államfőre . . . ki jogait nem a kortársak többé-kevésbé esetleges akaratmegnyilvánulásaiából származtatja, hanem sok nemzedék helybenhagyása által megszentelt és saját jogává vált történelmi küldetés alapján uralkodik”.⁷⁶ Károly személyében éppen azt értekelte Gratz, hogy teljesen a „dinasztikus küldetés” eszközének tekintette magát. „Szükség volt rá az ellentétek kiegyenlítésére, a népek belső békéjének biztosítására . . .”⁷⁷ A korona, mint a nemzeti, társadalmi vagy vallási nagycsoportok közt fennálló ellentétek semleges, történelmileg legitimált, egyeztető fóruma — ez volt Gratz Gusztáv szupranacionális Európa-politikai látomása.

Magától értetődik, hogy ez a felfogás 1918 utáni külpolitikai koncepcióját is nagymértékben meghatározta: „Ez a felfogásom szoros összefüggésben állt az általános politikai irányzattal, melyet miniszterként is igyekeztem követni, s melynek célja . . . az egykor az Osztrák–Magyar Monarchiához tartozó területek valamilyen formában történő újraegyesítése volt.”⁷⁸ Ez a monarchikus Közép-Európa-politikai primátus végül is kiengesztelhetetlen ellentétbe vezetett az új kormányzatokkal, különösen az osztrák és a csehszlovák kormánnyal. Míg Gratz Karl Renner politikáját mint szociáldemokráta és mint nagynémet politikát egyaránt elutasította, Beneš sok fáradozása ellenére sem tudta megnyerni a legitimizmusnak. Beneš javaslata: „Kíáltsa ki a köztársaságot és megalkotjuk Közép-Európa Egyesült Államait!”⁷⁹ az ő monarchikus szemszögéből nézve „rövidlátó és veszélyes”⁸⁰ volt: ebből a népszövetségből hiányzott volna a belső kötés.

Ahogy Gratz az új belpolitikai rendszer kérdésében ragaszkodott a monarchikus restauráció iránti elkötelezettségéhez, úgy a külpolitikában is ahhoz a meggyőződéséhez, hogy a Duna és a Kárpátok térségében élő népeknek történelem és gazdaságföldrajz megszabta prediszpozíciójuk van a nemzetek feletti államiságra. A Habsburgok soknemzetiségű államának „Európa kicsiben” formájú megújítását úgy tekintette, mint e térség hosszú távú történelmi fejlődésének „természetes” következményét. Karrierje éppen e miatt az egyéni felfogás miatt nem lehetett tartós: alapjában véve már az 1921-es esődtől is a politikából való kiszorulás felő vezető úton járt, mert a forradalom utáni Magyarországon nem azonosult teljesen az akkor uralkodó gondolattal a nemzeti primátusról.

Ez közvetlenül a háború vége után kirajzolódott a külpolitikai orientációs vitában. Gratz itt még Apponyihoz vagy Bethlenhez hasonló eszmetársaival sem tudott összhangba kerülni, nemhogy a Gömbös-féle szélsőséges nacionalistákkal. Mindamelllett közös nevezőt jelentett a szándék, hogy Magyarországot kiszabadítsák megnövekedett nemzetközi elszigetelődéséből.⁸¹ De a követendő út dolgában nem tudtak megegyezni. Gratz — különösen 1921 után — egy egyenesen extravagáns „különvélemény” képviselőjének tekintette magát: „Én . . . ahhoz a gondolathoz, hogy a közép-európai kisállamokkal . . . mindegyiknél Ausztriával és Csehszlovákiával való együttműködést . . . minden más lehető-

⁷³ Uo. 148.

⁷⁴ Bethlen Gratzhoz, feltehetően 1919/20-ban. Ehhez uo. 141.

⁷⁵ Úgy látszik, ezt a kifejezést maga Gratz alkotta. Méghozzá egy Andrássyval kb. 1919 őszén lefolytatott beszélgetés során. Ehhez uo. 140. s köv.

⁷⁶ Uo. 139.

⁷⁷ Uo. 168.

⁷⁸ Uo. 139.

⁷⁹ Uo. A beszélgetés feltehetően 1921. március 14-én zajlott le Bruck an der Leitha-ban.

⁸⁰ Uo.

⁸¹ I. m. 131.

ségnél inkább . . . messzemenően előnyben kell részesíteni, . . . rendületlenül ragaszkodtam . . .”⁸² Az Ausztriával való szorosabb kapcsolat felújításának gondolata Magyarországon — a Függetlenségi Párt hagyományainak megfelelően — messzemenő elutasításra talált. Még kedvezőtlenebbül reagált a közvélemény a Csehszlovák Köztársasághoz való közeledés javaslatára: „. . . erről azonban Magyarországon tudni se akart senki”.⁸³

Gratz ennek ellenére ragaszkodott a „Közép-Európáról” alkotott elképzeléséhez. 1921 után is folytatta — külügyminiszterként megindított — megbeszéléseit csehszlovák politikusokkal, főleg Beneš külügyminiszterrel. 1926 decembere óta megint országgyűlési képviselő és időnként a külügyi bizottság tagja lévén, ismételten követelte a megegyezést a Monarchia utódállamaival.⁸⁴ Magyarország Olaszországgal és Németországgal fenntartott kapcsolatának kiegyensúlyozásául. Jellemző módon ő volt a magyar országgyűlés egyetlen (!) tagja, aki 1932-ben kiállt Tardieu francia miniszterelnök Közép-Európa-tervezete mellett.⁸⁵ Emellett figyelmeztetett arra a veszélyre, hogy Magyarország az Olaszország és Németország által nyújtott egyoldalú vámkedvezményekkel e hatalmakkal szemben függő helyzetbe kerülhet. Ezenkívül 1930 márciusában Hantos Elemérrrel együtt megalapította a Budapesti Közép-Európai Intézetet, melynek ő lett az elnöke.⁸⁶

Gratz külpolitikai koncepcióinak együttesében ez a kitartó törekvés Magyarországnak egy nagyobb szövetségbe való bekapcsolására elválaszthatatlanul összekapcsolódott a háború utáni európai helyzet értékelésével általában. Szilárd meggyőződése volt, hogy hosszú távon Németország fenyegeti Magyarország szuverenitását. A két utolsó háborús évben — különösen a Breszt-Litovszkban, német tárgyalófelekkel folytatott ismételt viták során — negatív oldaláról ismerte meg a német politikát. Az akkori, többek közt Ukrajna kezelésével kapcsolatos ellentétek óta meg volt győződve róla: Németországnak ugyan teljesítőképesebb „gyakorlati kultúrája”⁸⁷ van, mint a szomszéd államoknak, de külpolitikáját a „brutális, kíméletlen nacionalizmus” és „önmagának a túlbecsülése”⁸⁸ határozza meg. Mint Czernin és a háború végső fázisában ő maga is, Gratz 1918 után is kitartott véleménye mellett, hogy Németország délkeleten akarja majd magát „kártalanítani” a háborús veszteségekért.⁸⁹ Ebből arra következtetett: az osztrák sorompónak fenn kell maradnia, hogy Magyarország függetlensége biztosítva legyen Németország „automatikus” terjeszkedési trendje ellen. Csak egy Németország nélküli „Közép-Európa” akadályozhatná meg Ausztria „Anschluss”-át: „a balszerencés és rövidlátó st. germaini és trianoni békekötések által a Duna-medence egyes országai közt keltett sűrűlődsök közepette . . . nagyon is hajlott ezen országok közvéleménye arra, hogy szemet hunyjon a nagy, közös veszély előtt, mely őket kívülről fenyegette. Ez a veszély Németországból jött.”⁹⁰ A — többek közt — Bethlen miniszterelnökkel folytatott külpolitikai elvi vitáiban Gratz már a korai húszas években figyelmeztetett erre a széles körökben elterjedt tévedésre, amelyben a Neville Chamberlain körüli brit vezetés még 1936/38 után is osztozott. Németország „melynek a területi és hatalmi terjeszkedés iránti éhséget breszt-litovszki és bukaresti tartózkodásom óta nagyon is jól ismerem”, nem fog „a német nyelvterület határán megállni”⁹¹ — célja nem a nemzeti egység, nem is csupán „Versailles” revíziója, hanem azon túl az *expansió*.

⁸² I. m. 272. Gratz külpolitikájának teljes összefüggéséhez és belpolitikai előfeltételeihez lásd — a szokásos kézikönyvek mellett — többek közt *Pölöskei Ferenc*: Magyarország két forradalom után. 1919–1922. Bp., 1980.; *Szinai Miklós*: István Bethlen und die politische Konsolidierung des ungarischen konterrevolutionären Regimes 1919–1922. in: *Acta Historica XXIII* (1977), 43–72.; *Ádám Magda*: Confédération Danubienne ou Petite Entente. in: *Acta Historica XXV* (1979), 61–113.; *Ránki György*: The Great Powers and the economic reorganization of the Danube valley after World War I. in: *Acta Historica XXVII* (1981), 63–97.; *M. L. Becker*: England und der Donauraum 1919–1922. Stuttgart 1976.; *Hermann Graml*: Europa zwischen den Kriegen. München 1976³.

⁸³ *Lebenserinnerungen* i. m. 273.

⁸⁴ Uo. 287.

⁸⁵ 1932. május 7-én.

⁸⁶ Uo. 286.

⁸⁷ Uo. 134.

⁸⁸ Uo.

⁸⁹ Uo. 134.

⁹⁰ Uo. 133.

⁹¹ Uo. 135.

Éppen a Németország ellen irányuló „Közép-Európa”-politikának ez az egyéni variánsa, mely meg akarta szüntetni Magyarország elszigeteltségét és biztosítani akarta szuverenitását, éppen ez ütközött csaknem mindenütt elutasításba. Még a magyar legitimisták körében is. Itt Gratz többek közt Apponyival is ellentétbe került. Apponyi kifejezetten helyeselte Ausztria Németországhoz csatolását: még mindig a „Bécs” és „Budapest” közötti, háború előtti rivalitás hatása alatt állva egyenesen kívánta az osztrák „konkurencia” kikapcsolását.

Gratz a Bethlennel folytatott számos beszélgetés során is meg kellett állapítsa az ilyen felfogások továbbélését. A miniszterelnök Apponyival is jobban remélte, hogy éppen a németországi — és itáliai — támasz révén érheti el leginkább „Trianon” revízióját.⁹² Az ilyen jellegű nézetkülönbségek miatt Gratz a kölcsönös nagyrabecslés ellenére is lemondott róla, hogy mint kereskedelemügyi miniszter, belépjen Bethlen kormányába.⁹³ Először vonakodott attól is, hogy részt vegyen a kormánypárt frakciójában, mikor 1926 decemberében, vagyis tíz évi szünet után, újra képviselői mandátumot vállalt.⁹⁴ Józanul mérlegelte azt is, ami a külpolitikában őt és a kormányfőt elválasztotta: „Bethlen gróf . . . teljességgel idegenkedett a szomszédos államokkal való együttműködés olyan fajtájától, amely előttem lebegett. Ha gondolt is rá, csak a későbbi jövő szempontjából vette azt szemügyre, arra az időre, mikor Magyarország már olyan erős lesz, hogy vezető szerepet játszhat a közép-európai kis népek szövetségében.”⁹⁵ Gratz többször is megpróbálta Bethlent ettől a távoli hegemóniális céltól eltéríteni. Óvta attól, hogy Németországnak — ehhez szükséges — segítségét Ausztria csatlakozásába való beleegyezéssel vásárolja meg. Ilyen módon a magyar külpolitika pusztá „Trianon” — revizionizmussá redukálódik. Ez fokozni fogja Magyarország nemzetközi elszigeteltségét — saját maga fogja függővé tenni magát Németország, illetve Olaszország jóindulatától. Ezen felül így Magyarország és szomszédai nagyhatalmi tömbök konfliktusokkal terhes kialakulásának sodrába kerülne. Magyarországot éppen makacs ragaszkodása a „trianoni” revízióhoz, egyáltalán a nemzeti hatalom maximálás céljainak abszolutizálása — erre vonatkozóan még Bethlen is a Függetlenségi Párt hagyományainak rabja — egy nagyhatalom (feltehetően Németország) önállótlan függvényévé degradálja: „Bethlen éppúgy túlbecsülte az ország korlátlan függetlenségét, mint ahogy én talán lebecsültem, amennyiben túl optimista volt a veszély megítélésében, mely Magyarországot fenyegette, ha nem tud megegyezni szomszédaival . . . túl merész volt politikai számításaiban, melyek a régi Magyarországnak idegen segítséggel történő visszaállítására irányultak . . .”⁹⁶

Mivel Gratz az országban belül nem talált támogatásra „Közép-Európa”-tervéhez, az osztrák és mindenekelőtt a csehszlovák politikusokkal fenntartott erre vonatkozó kapcsolatai is eredménytelenek maradtak. Már csak azért is, mert lassan ezek az eszmétársak, illetve beszélgetőpartnerek is elvesztették érdeklődésüket. Részben Magyarország — különösen a Bethlen-kormány megalakulása óta megmutatkozó — merev ragaszkodása a párizsi békekötés revíziójához, részben az utódállamok területi „örökösödési vitái” akadályozták a gratzai értelemben vett „Közép-Európa”-eszme szellemében történő együttműködést. A „Burgenland”-kérdés itt éppúgy megemlíthető, mint például a határmegállapítás a magyar — szlovák lakta területeken.

Gratznak a Magyarország és Ausztria szorosabb kapcsolatáért kifejtett propagandájára már 1919 végén szordíró került. Míg a keresztényszocialisták, mint a későbbi kancellár, Seipel, továbbá Kienböck, Heindl és mások a közeledés érdekében készek voltak kompromisszumra,⁹⁷ Renner — Gratz véleménye szerint Benešsel egyetértésben — az érintett nyugat-magyarországi megyék Ausztriához csatolására törekedett.⁹⁸ Ezzel szemben, és Renner nagynémet vonzódását tekintve egy „osztrák — magyar” politika új kiadásának ötlete semmi esélyre nem számíthatott. A közvetítési kísérlet, melyre mint követ vállalkozott, zátonyra futott — Gratz szerint — Renner visszautasításán: a magyar kormány felajánlotta a gazdasági közösség meghosszabbítását, továbbá Nyugat-Magyaror-

⁹² Uo. 192.

⁹³ Közvetlenül az első restaurációs kísérlet után. L. Uo. 147.

⁹⁴ Uo. 260.

⁹⁵ Bethlen külpolitikai programjának ez a jellemzése kb. 1921 nyarának elejére vonatkozik. L. uo. 148.

⁹⁶ Uo.

⁹⁷ Uo. 123.

⁹⁸ Uo. 122. Közlebbit a Burgenland-kérdés kialakulásához többek közt *Kerekes*: St. Germain i. m.

szág demilitarizálását és az autonómiát a nyugat-magyarországi németek számára; ellenszolgáltatásként „barátságos megegyezést” várt el a területei elhatárolás kérdésében.

A két világháború között Gratznak Ausztriát illetően tehetetlenül kellett szemlélennie, hogyan silányítja anakronizmussá az „Anschluss” elhárítására és a „Közép-Európa” vonatkozó reményeit a nagynémet nézetek és a „nemzetiszocialista méreg” hatása.⁹⁹ Még az első köztársaság legtöbb kancellárjához, különösen Seipelhez és Schoberhez¹⁰⁰ fűződő személyes jó kapcsolatai sem változtattak ezen semmit. A Schuschnigg kancellárral¹⁰¹ folytatott megbeszélések során világosodott meg előtte, hogy valójában már Ausztriában is milyen közel áll a „nemzetiszocializmus” győzelme. Személyes külpolitikai reményei lerombolódtak: mikor biztatta a kancellárt, hogy a *szociáldemokratákkal* szövetkezve harcoljon a nemzetiszocialista veszély ellen, az azt felelte: a keresztényszocialistáknak már nincs lehetőségük rá, hogy ilyen módon „átugorják saját árnyékukat”; a választókat „sokévi, céltudatosan és eredményesen is végrehajtott agitációval már annyira a szocialisták ellen hangolták, . . . hogy semmi körülmények közt nem vennének részt pártvezetőségük irányváltoztatásában a szocialista oldal felé”.¹⁰²

Zsákutcába került Gratz azzal a kísérletével is, hogy a „Közép-Európa”-tervet csehszlovák politikusokkal való érintkezés felvételével segítse elő, bár mint külügyminiszternek sikerült közvetlen tárgyalásokat szerveznie a magyar kormányfő, Teleki és a csehszlovák külügyminiszter, Beneš közt.¹⁰³ Itt, 1921. március 14-én, Bruck an der Leithában Gratz közreműködésével valóban kirajzolódott egy megegyezés: Magyarország kész volt kis szlovák népcsoportjának bővebb kisebbségi jogokat biztosítani, valamint a feszültségek csökkentésével és részkezdményekkel hozzájárulni a még labilis csehszlovák államrend konszolidálásához; Beneš viszont kinyilvánította a Csehszlovák Köztársaság szándékát, hogy mintegy 3 éven belül elősegítik a trianoni határok revízióját, azaz visszaadják Magyarországnak a szlovákiai magyar lakta területek legnagyobb részét. Noha Gratz külügyminiszterségről való lemondása (1921. április 7.) után is került még sor erre vonatkozó kapcsolatokra, 1921 nyarán már megmutatkozott a negatív fordulat. Ekkorra a kisantant szerződése által megerősödött Csehszlovák Köztársaságnak már nem állt érdekében a megegyezés Magyarországgal. Ez utóbbi viszont Bethlen kormányra lépése után szintén erősen idegenkedett a Csehszlovák Köztársasággal való egyúttalaladástól.¹⁰⁴ Bethlen akkor is elutasító maradt, amikor Gratz 1928 áprilisának elején Masaryk és Beneš megbízásából puhatolozott nála: tájékoztatta a miniszterelnököt, hogy Prága örömmel üdvözlőné az 1928-i brucki megbeszélések alapuló tárgyalások újravételét.¹⁰⁵

A fáradhatatlan Gratz Gusztáv további diplomáciai és gazdasági közvetítésre irányuló kezdeményezései a harmincas években hasonlóképpen eredménytelenek maradtak — most Prága is újból passzívnak mutatkozott. Mikor többek közt 1933, 1934 és 1938¹⁰⁶ tavaszán találkozott az irányadó politikusokkal, Benešsel, Hodzával és Kroftával, nyomatékosan óvta őket Hitlertől. Azok ugyan elismerték, hogy a Csehszlovák Köztársaságot egy osztrák „Anschluss” esetén éppolyan veszély fenyegeti, mint Magyarországot, ennél fogva szükség van egy „dunai háromszögre”, hogy a Nyugattal közösen megakadályozzák a német expanziót, de mégsem tettek semmit ebben az értelemben. Beneš, Hodža és Krofta még 1938. március 5-én(!) is kijelentette, mikor Gratz az „Anschluss”-tól óvta őket, hogy „nem fog rá sor kerülni”.¹⁰⁷ Amikor Gratz utalt arra a lehetőségre, hogy Franciaország nem fogja megvédeni Németországtól a Csehszlovák Köztársaságot, Benešről azt a meghökkenő választ kapta, hogy „ez ugyan teljesen valószínűt-

⁹⁹ *Lebenserinnerungen* i. m. 259.

¹⁰⁰ Vele szemben mindketten monarchistának vallották magukat. Schober már 1919-ben, mint Bécs rendőrfőnöke, szoros kapcsolatban állt a magyar emigránsokkal, illetve Gratz-cal mint követtel. L. uo. 114. s köv.; 129. s köv.

¹⁰¹ Az időpontot nem lehet kideríteni. L. uo. 290.

¹⁰³ Idézve a *Lebenserinnerungen* alapján. 291.

¹⁰³ Uo. 136. s köv.

¹⁰⁴ Uo. 272., 273.

¹⁰⁵ Uo. 277. s köv. A Masaryk és Gratz közti megelőző beszélgetés 1928. március 30-án zajlott le, a Prága melletti lány-i kastélyban. Bethlen előbb arról beszélt Gratznak, hogy ez „járható út”, de aztán mégis ellene fordult.

¹⁰⁶ Ezek a beszélgetések többek közt 1933. március 15-én és április 27-én, 1934 „áprilisában” és 1938. március 5-én zajlottak le. L. uo. 281—284.

¹⁰⁷ Uo. 283.

len, de ha mégis bekövetkeznek, akkor a cseh nép . . . át fogja vészelni, ha a jövőben egy ideig megint a Második Német Birodalom gyomrában kell élnie”,¹⁰⁸

A jugoszláviai és romániai puhatólózások is mind eredménytelenül végződtek. A sok „Közép-Európa”-vita, melyeket Gratz többek közt a többszörös miniszterelnökökkel, Vajda-Voevodával és Maniuval folytatott, terméketlen maradt. Sőt utóbbi teljes nyíltsággal kijelentette: bár a Csehszlovák Köztársaság kész határkompromisszumokra Magyarországgal szemben, Románia „még egy szilvafát sem fog áldozni a közeledés érdekében”.¹⁰⁹

Gratz így ismételtén értesült arról, amit alapjában véve már régen tudott: az idő még nem érett meg a Duna és a Kárpátok térségében élő népek szövetkezésére. Egy nemzetek feletti és lehetőleg monarchikus szervezetű „Közép-Európa” történelmileg legitimált és gazdaságilag ésszerű gondolatának, úgy, ahogy azt ő magáévá tette, az elit önzésével és a nacionalizmus köntösébe öltözött tömeghangulattal szemben nem volt esélye. Ennélfogva Gratz, mint külpolitikus, a „Dunai Monarchia” és „Európa” között állva háttérbe került: a nacionalizmus pándémoniumában túl régimódi és egyben túl modern volt: egyszerre volt a prenationalista és a posztnationalista politika képviselője. Néhány kompromisszum ellenére híj maradt „svaregelb” és liberális mivoltához, de az élet túlhaladta őt.

V.

Ahogy kül-, úgy belpolitikai szempontból is Gratz fokozatosan idegenné vált saját hazájában. Egyre jobban elidegenedett a Magyarországon uralkodó politikai kurzustól. Mindenekelőtt azért, mert e területen is ragaszkodott már 1914 előtt kialakult nézeteihez: konzervatív liberális és liberális monarchista volt és maradt – mindkettő szinte ösztönné vált – élettapasztalatból és nacionalis belátásból. A forradalmi átalakulás jegyében azonban a tapasztalat és az értelem, mint a politikai cselekvés alapja, vesztett jelentőségéből.

A belpolitika az 1918/19-es évek „zavaros időszaka”, még inkább a „Trianon utáni” Magyarország politikájában megnyilvánuló hiszterikus-emocionális fixálódás züllesztő sodrába került. Erőszak és terror útján egy autoritárius kormányrendszer lépett a Monarchia örökébe; a Tisza hagyományozta konzervatív liberalizmus és a „koalíció” – legalább saját értelmezése szerint – emancipáló nacionalizmusa a konzervativizmus antimoder-nista, reakciós, végső soron kilátástalan keverékévé torzult. Így Gratz Gusztáv, mint liberális és mint monarchista már az 1919-es év küzdelmei alatt, hasonlóképpen 1921 után, de még inkább a harmincas évek eleje óta fokozatosan elszigetelődött a politikai élet erővonalaitól.

Az 1918/19-es átalakulás idején újból előtérbe került Gratznak az a létfontosságú alapállása, mely bizonyos mértékig már ifjúságában második társadalmi természetévé vált: ő ugyan „rábirta” magát a lojalitásra és az alkalmazkodásra, de mindig maradtak fenntartások. Állandóan a politikai hétköznapi frontjai között állva, azonfelül mindig bizonytalanságban saját identitása felől – így keresett és talált magának lehetőséget mint *közvetítő*. De ez egyben azt is jelentette, hogy soha senkivel nem harmonizálhatott teljesen. Az elszigetelődés és a vereség ezzel elő volt készítve.

Előbb azonban, 1918/19-ben Gratzot is kényszerítették a kor körülményeinek drámai változásai, hogy belpolitikai koncepcióját legalább összefüggésbe hozza az idő-szerű követelményekkel.

Előbb a Károlyi Mihály-kormány, majd a Tanácsköztársaság hatására megerősödött benne a politikai körülmények átmenet nélküli, gyökeres változásainak *elvi* elutasítása: a „forradalom” az ő számára a tömegmanipuláció és terror, az irracionális és eredménytelenség szinonimájává vált. Gyűjtőfogalma volt mindannak, amit ő, mint nem politikát elítélt.

Így eleve elhibázottnak tartotta gr. Károlyi kurzusát – a dezorientált tömegenergia kifejezésének. Károlyiban csak a saját, „Huszdik Század”-beli régebbi barátai „cégtábláját”¹¹⁰ látta: „. . . állandó, tudatos törekvésük a történelmileg létrejött felett értetlenül átlépő forradalmi változásra . . .”¹¹¹ – egyenesen taszította. Megvádolta,

¹⁰⁸ Uo. Gratz prágai és budapesti közvetítői fáradozásaihoz l. *Thomas L. Sakmyster*: Hungary, the Great Powers and the Danubian Crisis 1936–1939. Athén 1980., 14., 85., 93., 141.

¹⁰⁹ *Lebenserinnerungen* i. m. 285. Pontos keltezés nem lehetséges. Az időpont biztosan 1930 utáni és 1937 március előtti.

¹¹⁰ Uo. 112.

¹¹¹ Uo.

hogy az „osztályuralom” helyébe, amely ellen harcoltak, mely végül mégiscsak az *értelmi-ség* osztályuralma volt (kiemelés G. S.), a proletárok „osztályuralmát”¹¹² akarja bevezetni. Ezzel szemben Gratz — fenntartásokkal — „konzervatívnak”¹¹³ vallotta magát.

Ennek indokolásában kifejezésre jut a történelmi műveltségnek politikai orientációjában megmutakozó nagy jelentősége: „... már viszonylag ifjú éveimben is felismerem, hogy a társadalmi, gazdasági és politikai téren lejátszódó *gyökeres változás* (kiemelés G. S.) ritkán teszi boldoggá a népeket”. Ebből arra következtetett, hogy: „... az államnak és a társadalomnak, ha életképes akar maradni, elég erősnek kell lennie ahhoz, hogy minden erőszakos változás veszélyét közelebb hozó megmozdulással szemben érvényt szerezzen a rend alapelveinek”.¹¹⁴ Végül persze nem tartotta magát — ismeri be visszapillantva — valójában *elvileg* konzervatívnak: „Egész életemben *liberális* voltam, azaz igyekeztem magam távoltartani minden vallási, nemzeti és faji előítéllettől, mind a magasabb, mind az alacsonyabb társadalmi rétegek osztályönzését egyformán elítéltem, s minden formájában a törvény előtti egyenlőséget és a gondolat szabadságot tekintettem egy üdvös és hasznos fejlődés legbiztosabb alapjának.”¹¹⁵

Gratz itt a klasszikus nyugat-európai liberalizmus hívének bizonyul. De az érdekek és eszmék szabad, törvényesen biztosított konkurenciája, továbbá a racionálisan folytatott politika mellett tett hitvallása feltűnően tartalmatlan marad, ha ezen alapelvek társadalmi konkretizálásáról van szó. Bár „a társadalmi és politikai *haladás* híveként” (kiemelés az eredetiben) lépett fel, de: nem tette világossá, miben álljon tulajdonképpen ez a haladás, milyen célokért bontakozzék ki. Gratz e helyett itt is megelégedett az elévült Manchester-liberalizmus dogmatikusainak repertoárjából származó formális kijelentésekkel. A „haladás”-t például jellemzően semmitmondó és körülményes módon így definiálta: „Azon utak megjavításának és tökéletesítésének egyik formája ... melyeket meg kell találni és ki kell építeni, hogy biztosíthassa egyes személyek, valamint egyes eszmék számára — tekintet nélkül eredetükre — azt az előrehaladást, melyet belső tartalmuk alapján megérdemelnek.”¹¹⁶ Bár klasszikus liberális alapelvprogramja nem zárta ki társadalompolitikai reformelképzelések kialakulását, de ilyen jellegű törekvések már nem álltak Gratz *előtt* — egyéni politikai fejlődésének ez a fejezete, reform színezetű Huszadik Század-fázisa 1918-ban már régen a múlté volt.

Az alkalmazkodás éveit után a liberalizmus már csak mint *világnézet* maradt meg: stilizált önértelmezés és absztrakt doktrína — a politikus Gratztól, a par excellence közvetítőtől már nem volt várható reformeri, kreatív válasz a jelen sürgető társadalmi kérdéseire. Ez a formális elvi liberalizmus mindamellett elég volt arra, hogy megőrizze őt a két világháború között kialakuló reakciós és autoritárius rendszer érdekeivel és megjelenési formájával való teljes azonosulástól. Ehelyett kritikussá megfigyelő lett, aki — különösen 1921-i csődje után — a mellőzött és kiábrándult ember élessé vált pillantásával kísérte a Horthy-uralom útját Bethlentől Gömbösig.

Egészében tévűként értelmelte a magyar politika ilyen alakulását. Előkészületét már Bethlen — önmagában egyébként messzemően helyeselt — belpolitikájában is meglátta. Az ilyen jellegű bíráló utalásoknak és a Bethlen és Gratz viszonyában mutatkozó disszonanciáknak azért is van bizonyos súlya, mert a két férfi már közös bécsi emigrációjuk óta inkább baráti kapcsolatban állt egymással. Jellemző erre a bizalmas viszonyra: a miniszterelnök, illetve a kormány az 1930. júniusi képviseléválasztásokon a bonyhádi választókerületben a párton kívüli Gratzot támogatta egy kormánypárti jelölttel szemben.¹¹⁷ Csak e választási küzdelem során lépett be Gratz Bethlen pártjába, aki előzőleg világosan elismerte Gratz jogát arra, hogy bizonyos kérdésekben saját, eltérő felfogását képviselje.¹¹⁸

Itt — a királykérdés mellett — lényegében Gratznak a politikai és gazdasági életben mutatkozó, növekvő állami intervencionizmus elleni intelmeiről volt szó;¹¹⁹ attól félt, hogy ezáltal eltorzul és fékeződik a társadalom fejlődésének dinamikája. Klasszikus liberális szemszögből összegezte a bel- és gazdaságpolitikai koncepció elvi eltéréseit is: kiemelte ugyan, hogy Bethlen is — mindenestre „... a mindenütt felburjánzó új irány-

¹¹² Uo.

¹¹³ Uo.

¹¹⁴ Uo.

¹¹⁵ Uo.

¹¹⁶ Uo. 112.

¹¹⁷ Uo. 265., 267.

¹¹⁸ Uo. 267.

¹¹⁹ Uo. 263.

zatokhoz mérve . . .” — teljesen liberális volt, de nézetei összességükben „. . . néhány fokkal nacionalistábbak az enyémenknél, és az *én* meggyőződéseim valamivel liberálisabb az *övéinél*”.¹²⁰

A részletekben utal rá, hogy Bethlen „a gazdaságpolitikában . . . a kornak megfelelően intervencionistább és etatistább beállítottságú volt”,¹²¹ mint ő maga. Bethlen túl sok engedményt tett a „protekciónizmus és autarkia”¹²² javára. Éppen ebben látta Gratz a hibás váltoállítást: az államnak a gazdaság menetébe való autoritárius, protekciónista beavatkozásra irányuló, növekvő hajlama és a kormánynak a szomszéd államokkal való együttműködés iránti, autarkia színezetű, offenzív idegenkedése között oksági összefüggést látott — ebben viszont fő indítékként a magyar külpolitika revizionizmusa működött közre.

Nagy aggodalommal figyelte, hogy ez a politika — Bethlen szándéka *ellenére* — a sovinszta nacionalizmus állandó növekedésének kedvezett. Az a veszély lebegett szeme előtt, hogy a nacionalista tömeghangulat egy nap önállósulhat s egy *mérsékelt* kormányzati politika ellen is fordulhat. E veszélyes kilátások láttán bírálta Gratz Bethlen „lagymatagságát” ama „kimondottan antiliberális és antidemokratikus törekvések elleni harcban . . .”.¹²³ Véleménye szerint „érthetetlen tolerancia”, amit Bethlen egy „általában is helytelenített irányzattal”¹²⁴ szemben tanúsított. Viszont az a gondolat, hogy a miniszterelnök a nacionalizmust mint az integráció és a tömegmanipuláció eszközeit *tudatosan elősegítette volna*, úgy tűnik, ismeretlen volt Gratz előtt. Ehelyett kihangsúlyozta a kormánypolitika és a nacionalista radikalizmus közötti *ellentétet*. Gratz érthetetlennek találta, hogy Bethlen mégsem harcolt határozottan annak vezető képviselője, a későbbi miniszterelnök, Gömbös Gyula ellen: „. . . éppen ő . . . volt (az), aki Gömbös kormányba való bevonásával egyengette annak útját a hatalom felé, ahol, nézetem szerint, rendkívül káros befolyást gyakorolt Magyarország politikai fejlődésére”.¹²⁵

Nyilvánvaló: Gratz nem látta — vagy nem *akarta* látni —, hogy a rivalizálás ellenére sokban közel állt egymáshoz Bethlen és Gömbös. Mindenekelőtt összekötötte őket a hasonló külpolitikai célkitűzés: a fenntartás nélküli revíziós törekvés és a *nemzeti* hatalom maximálása, esetleg Magyarország nagyhatalmi státusának felújításával.¹²⁶ Gratz viszont nyíltan szembefordult az olyan külpolitikával, mely „a szuverenitási elv túlságos hangsúlyozásával . . . a nemzetközi társadalom eredményes szervezkedésének útjában áll”.¹²⁷

Ugyancsak szembefordult az olyan gazdaságpolitikával, mely — előbb az autarkia alapján, majd a válság leküzdésének céljából — protekciónizmusra, illetve a versengést eltorzító védővámpolitikára irányult.¹²⁸ A válság leküzdésének eszközeül e helyett a világherkeselem liberalizálását javasolta, vagy legalább a mindenkor nemzeti gazdasági területek megnövelését a szomszéd népekkel való együttműködés által.¹²⁹ Az intervencionizmus és a védővámpolitika ellen — ez volt az ő gazdaságpolitikai programja. Jellemző, hogy közben mindig a gazdaság-, bel- és külpolitika *összefüggését* tekintetbe véve érvelt: „A gazdasági kérdések területén elhatalmasodott a „tervgazdaság” gondolata . . . (ez a rendszer) olyan feladatokat ró az államra, melyek megoldására az egyáltalán nem képes, s emiatt munkája kilenc tizede abból áll, hogy a tervgazdaságnak hibákat kell helyrehoznia, melyekre a tervgazdaság nélkül soha nem került volna sor . . . Ugyanaz a szellem, mely a nemzetek belső életében a kényszert emeli legfőbb törvénnyé, a nemzetközi politikában a hatalmat akarja egyeduralmukodóvá tenni.”¹³⁰ Következésképpen így összegezte: „kényszer a belpolitikában és erőszak a külpolitikában: édes testvérek”.¹³¹ Am éppen e konfliktusokkal terhes kombinációt tekintette — Magyarországon is — a „háború utáni mentalitás”¹³² ismertető jegyének.

¹²⁰ Uo. 261.

¹²¹ Uo.

¹²² Uo.

¹²³ Uo. 260.

¹²⁴ Uo.

¹²⁵ Uo. 260.

¹²⁶ Többek közt 148.

¹²⁷ Uo. 184. 1925 februárjában.

¹²⁸ Uo. 300.

¹²⁹ Uo. 301.

¹³⁰ Így az Interparlamentáris Unió évfordulója alkalmából 1939-ben, Oslóban mondott beszédében (kb. augusztus közepén). Uo. 298.

¹³¹ Uo.

¹³² Uo.

Gratznak a két világháború között sok lehetősége nyílt ilyen jellegű diagnózisok és intelmek nyilvános terjesztésére, mint az „Interparlamentáris Unió”, az „Interparlamentáris Gazdasági Unió” és a „Páneurópa Unió” tagja, mint a „Nemzetközi Kereskedelmi Kamara” magyar delegációjának vezetője, mint nemzetközileg aktív szónok¹³³ és mint országgyűlési képviselő¹³⁴ egyaránt. Ezen felül a Pester Lloyd és a Neue Freie Presse munkájában való állandó közreműködésével és a Magyar Gazdasági Évkönyv kiadásával publicistaként is kivált; továbbá jelentős tekintélyt szerzett magának közgazdasági¹³⁵ és történelmi-politikai könyvek¹³⁶ szerzőjeként; ez segítette hozzá, hogy 1941-ben a Magyar Tudományos Akadémia tagja lett.

De Gratz Gusztáv minden tevékenysége végül is hiábavalónak bizonyult. A tulajdonképpeni értelemben vett liberális politikának ebben az időben sem Magyarországon, sem máshol Közép- és Kelet-Európában nem volt igazi esélye. Sem az elit körében, sem a széles nyilvánosság előtt nem volt említésre méltó visszhangja a szélsőséges nacionalizmus hatalomátvételének megakadályozására irányuló törekvéseknek, Gömböst már nem lehetett feltartóztatni.

Végül 1931 nyarán, amikor a gazdasági helyzet feltűnő módon megromlott, Bethlennek le kellett mondania, a képviselőházban Gratz Gusztáv állt ki az elbukott védőjeként. További vereség az utód, gr. Károlyi Gyula alatt érte: Gratz részese volt a balul sikerült kísérletnek, hogy a kormánypárt mérsékelt elemeit a Kisgazdapárttal és a Katolikus Gazdasági Párt legtöbb tagjával úgyszólván egy Gömbös-ellenes koalícióvá egyesítsék; indítatva érezték magukat erre, mikor „... az ország egyre inkább olyan eszmék felé sodródott, melyeket az olasz fascizmus (sic) és a német nemzetiszocializmus eszmetárából kölcsönöztek”.¹³⁷ De már késő volt az ilyen védelmi manőverre. Ezért az 1933 és 1935 közötti, hasonló törekvések szintén céljukat tévesztették.¹³⁸

Ehelyett Gömbös Gyula érvényesült, aki Gratz szemében egyenesen jelképe volt mindannak, amit ő politikailag elutasított. A politikus Gratz már 1921-ben megindult, hosszan tartó esőbejutása 1933. június 7-én fejeződött be: Gömbös rávette a kormánypártot, hogy megtiltson tagjainak minden „legitimista” tevékenységet.¹³⁹ Gratznak ezért már csak a kormánypártból való kilépés maradt hátra. Ahogy 1921-ben el kellett fogadnia politikai karrierje idő előtti végét, úgy most teljes politikai koncepciójának végleges kudarcát is: „Gömbös mindannak összessége volt számomra, amitől a politikában undorodtam ... hipernacionalista, antiliberális, antidemokratikus, antilegitimista, antiszemita és demagóg beállítottságú volt.”¹⁴⁰

Az új miniszterelnök jellemét és politikai módszereit is elutasította: Gömböst hatalomvágyó, opportunistá kalandornak tartotta. Gratz Gömbös, Imrédy és más politikusok kiegyensúlyozatlan, hisztérikusan nacionalista magatartását úgy magyarázta, hogy az részben „le nem gyűrt” német származásuk eredménye.¹⁴¹ Ehhez járult még, hogy Gratz és Gömbös – annak ellenére, hogy mindketten elutasították a Tanácsköztársaságot – már közvetlenül a háború utáni időkben is rivalizáltak voltak. Gratz Gömbös befolyásának tudta be, hogy Horthy 1921 tavaszán vonakodott visszaadni a hatalmat az uralkodóháznak.¹⁴² A Gömbösnek tulajdonított erőszakoskodásoktól is távol tartotta magát: sem a Tanácsköztársaság felszámolásának terrorisztikus módjával,¹⁴³ sem az egyre jobban előtérbe kerülő antiszemitizmussal nem tudott azonosulni.

¹³³ Fórumai közé tartozott a Cobden Klub, a bécsi Iparos Klub, a budapesti Börze-klub és az Osztrák–Magyar Kereskedelmi Kamara Bécsben. (I. uo. 184.)

¹³⁴ Gazdaságpolitikai koncepcióját képviselték többek közt 1932. február 25-i és május 7-i, 1936. május 6-i és 1938. május 27-i országgyűlési beszédei.

¹³⁵ Többek közt Gratz Gusztáv–Richard Schüller: Die äussere Wirtschaftspolitik Österreich–Ungarns. Wien 1928.

¹³⁶ L. 5. jegyz.

¹³⁷ I. m. 268.

¹³⁸ Uo. 270.

¹³⁹ Uo.

¹⁴⁰ Uo. 268.

¹⁴¹ Uo. 319. Gömbös anyja német volt. Imrédy egy Heinrich nevű asszimilált családból származott.

¹⁴² Uo. 269.

¹⁴³ Uo. 129. Mint „liberális és mint konzervatív” még 1920 őszén is elutasította Teleki ajánlatát, hogy lépjen be a kormányba; – részben, mert nem akart azonosulni a hatalom biztosításának módszereivel. L. még 124.

Bár Gratz az 1932-es fordulat után sem mondott le a politikai tevékenységről, de már nem állt olyan közel a politikai „üzem” kapcsolótábláihoz, mint azelőtt. Már nem játszhatta a megbecsült szakértő és privilegizált kívülálló szerepét. Ez a befolyását és érvényesülését ért veszteség alapján véve nem érintette belpolitikai, társadalmi koncepcióját — ugyanúgy, mint már vázolt, külpolitikai nézeteit sem.

Már alig volt a dolgok aktív résztvevője vagy pláne egyik alakítója, inkább csupán megfigyelőként vette tudomásul, hogyan távolodott el Magyarország politikája mindjobban az ő saját eszméitől és értékeitől. Így már 1932-ben bírálta a tömeghangulatnak — az általános gazdasági válságban megerősödött — befolyását a gazdaságpolitikai döntések meghozatalára. Közvetetten az antiliberális kormányzat pervertáltan demokratikus, inkább „populista” fajtája ellen fordulva óvott például a kormány plebiszcitárius presztízstörekvései és a pauperizációtól való kollektív félelem közötti — parlamentárisan már nem „kanalizált” és ellenőrzött — közvetlen kölcsönhatástól, melyet politikailag már nem tartott kiszámíthatónak. Véleménye szerint az új európai populizmus hatalmaskodó vezéralakjai végeredményben jobban függtek a dezorientált, ideges tömeghangulattól, mint a demokratikus kormányzatok.

Ebben a helyzetben — megfigyelése szerint — minden társadalmi érdekcsoport közvetlenül és mértéktelenül arra törekszik, hogy „valamit nyújtsanak neki”: „Az állami intervencionizmus vagy etatizmus elkerülhetetlenné válik! A tömegeknek . . . nincsen érzékük lassan beérő rendszerekhez. A gazdasági életbe történő mesterséges beavatkozások azonban automatikusan egy védőrendszer kiépítéséhez vezetnek, ahonnan már nincs kiút.”¹⁴⁴ Hiába szólította fel a magyar, általában az európai kormányzatokat arra is, hogy liberalizálják vámpolitikájukat. Csak így tud a verseny, a termelés és a kereskedelem mintegy „automatikus” regenerálódni. Most már egy kissé módosította a kereskedelempolitikai programját: a nemzeti védővámpolitikáról a gazdaság szabad útjára való közvetlen áttérés helyett átmeneti megoldásként lépcsőzetes vámkedvezmény-rendszert javasolt, amit a válság regionálisan változó formáihoz kellene hozzáidomítani. A „gazdasági antantta” egyesült államok között — indítványozta — alacsonyabb vámok legyenek érvényben, mint a csoport egésze és a többi állam között.¹⁴⁵

Gratz nemcsak a gazdaságpolitikában, de általában a belpolitikában továbbra is igyekezett a nacionalista fejlődési tendenciák ellen dolgozni. Szervezeti platformul egy kis, hangsúlyozottan liberális pártot választott: 1935-ben, némi habozás után nem a Keresztény Gazdasági Pártba lépett be, hanem Rassay Károly liberális polgári pártjába. 1936-ban az észak-budapesti választókerületben megint bejutott a képviselőházba.¹⁴⁶ Ebben a minőségében is hiába fordult a növekvő nacionalizmus és annak kiegészítő jelensége, az antiszemitizmus ellen.

Az irracionális, anómiás tömegmozgósítás dinamikája azonban most már a nemzet és a német kisebbség közötti közvetítői tevékenységében is lehanggerelte őt.¹⁴⁷ Mindkét oldal egy fokozódó etnocentrizmus sodrába került, mindkét oldalon észrevehetően csökkent — különösen 1932/36 óta — a kommunikációra és kompromisszumra való készség.

Gratz közvetítői tevékenységét egyrészt a kormányzat — főleg kulturális kérdésekben — részben ingadozó, részben keményebbé vált magatartása szűkítette be. Másrészt ő maga is sokat veszített tekintélyéből a magyarországi német kisebbségi szervezetben: főleg a fiatal generáció egyre nagyobb része fordult Franz Basch vezetésével a Német Birodalom felé. Gratz ezzel szemben — legalábbis önértékelése szerint — ezen a frontálláson kívül volt, tehát itt is oldalvágányon. Az 1938 óta alakuló „népcsoporttól” következetes módon távol tartotta magát. Ő „Deutschungar”-nak, német származású magyarnak vallotta magát, s nem „Ungarndeutsch”-nak, azaz Magyarországon élő németnek.

¹⁴⁴ Gratz Gusztáv: Nationale und europäische Handelspolitik. in: Der internationale Kapitalismus und die Krise. Festschrift für Julius Wolf. Stuttgart 1932. 155–167., itt 159.

¹⁴⁵ I. m. 166.

¹⁴⁶ I. m. 271. 1936 februárjában, Sándor Pál halála után annak helyére lépett. 1939-ben újraválasztották. Ehhez a politikai csoportosuláshoz: *L. Nagy Zsuzsa*: Bethlen liberális ellenzéke. A liberális polgári pártok 1919–1931. Bp., 1980.

¹⁴⁷ Gratz Gusztáv tevékenységének ezt a részterületét itt csak röviden érintjük, mivel szerző más helyen már megvizsgálta, l. Trianon–Ungarn und deutsche Minderheitenpolitik. in: Süddeutsches Archiv XXVI/XXVII (1983/84), nyomdában.

Gratznak a második világháború előtti utolsó években mélyszéges aggodalommal és tehetetlenül kellett tudomásul vennie a nagynémet nacionalizmus előrenyomulását nemcsak a magyarországi német kisebbség körében, de Ausztriában is.

Már a harmincas évek elején is óvott annak agresszív energiájától. A nemzetiszocialista expanziós vágy — jósolta — nem fog a német nyelvterület határán megállni. Meg volt győződve róla, hogy Ausztria „Anschluss”-a a délkelet felé nyúló német törekvések előkészületének tekinthető.¹⁴⁸ A nemzetiszocializmus külpolitikai céljai, valamint a magyar külpolitika kalkulációja és a két uralmi rendszer lényének bizonyos belső rokonsága Magyarországot — véleménye szerint — fokozatosan a „Harmadik Birodalom” oldalára kényszerítette. Magát a „nemzetiszocializmust” Gratz már korán megismerte. Nagyon valószínű, hogy már a húszas évek elején. Eleinte inkább pozitívan viszonyult a NSDAP-hoz: remélte, hogy létrehozza végre a nacionalizmus és a szocializmus valami használható, mérsékelt reformista egyesítését,¹⁴⁹ s így mindkét ideológiai radikalizmusnak élet veszi — ez volt a politikai „alkímia” régi álma a németországi liberális liberalizmusbírálat táborában. Hogy Hitler semmiképpen nem Friedrich Naumann „Nemzetiszocialis Egyesület”-ének örököse, hanem a Schönériánusok, az „Össznémet Szövetség”, a „Vaterlandspartei” és hasonlóak „népies”, extrém nacionalizmusának folytatója volt, azt Gratz már korán felismerte. Elidegenedése a korai nemzetiszocializmustól már 1921/22-ben megindult Erzberger és Rathenau miniszterek meggyilkolásával kapcsolatban.¹⁵⁰ Ebből később kölcsönös nyílt elutasítás származott — főleg a magyarországi német kisebbségi politika keretében. Végül 1944. május 5-én sor került Gratz deportálására a mauthauseni koncentrációs táborba.

VI.

A „németmagyar” politikus, Gratz Gusztáv életpályáját így minden bizonnyal a nemzetállamon és a nacionalizmuson *túlra* vezető útként, helyesebben az odavezető út *kereséseként* értelmezhetjük. A részben belenevelt, vagy ösztönösen felvett, részben tudatosan felfogott liberalizmus és a pragmatikus-konzervatív élettapasztalat alapján állva igyekezett érvényt szerezni az értelem, a humanitás és a történelmi legitimitás nemzetek felett érvényes elveinek a politikai élet mindennapjaiban. Bár mint politikus — a kezdeti ragyogó karrier ellenére — végül is elbukott, de nagymértékben hű tudott maradni azokhoz az értékítéletekhez és ahhoz a politikai, társadalmi „magatartáshoz”, melybe korán belenőtt.

Koncepciójának éppen a „régimódi”, tehát a szupranacionális momentuma az, ami mai szemszögből nézve aktuális és ígéretes. Volt benne kezdeményezés a Magyarország politikai életének akcionista — manipulatív nacionalizálása elleni tiltakozásra. Gratz saját elképzelései bizonyára nem voltak mentesek a koncepcionális gyengeségektől. Nagypolgári gazdasági érdekháttere, melyet az emlékiratok nem világítanak meg teljesen, mint politikust bizonyos korlátok közé szorította. Ide tartozik, hogy a kereskedelem-politikai szakértő kora konfliktusterhes *társadalom*politikai kérdései iránt túl kevés megértést tanúsított. Azonfelül túlbecsülte annak lehetőségét, hogy a politikát a — Magyarországon kialakuló — ipari tömegtársadalom korszakában hosszú időre „felülről” tervezék és hajtsák végre.

Ilyen előnyökben és gyengeségekben nyer kifejezést az, hogy Gratz már 1914 *előtt* mennyire az uralkodóház, a Gesamtstaat, a „dualista” rendszer, valamint — a politikai technika neveltjeként — a liberalizmus Wekerle- és Tisza István-féle „antimoder-nista” módon formált változatának híve volt. Ebből következik, hogy Gratz történelmi dimenziójú elbírálása ne a „trianoni” Magyarország kategóriáin alapuljon, különösképpen ne az államnemzet és a kisebbség nemzetiségpolitikai ellentéteinek túl szűk perspektíváján.

Kiemelkedő és emberileg mély benyomást keltő az a lojalitás, melyet a Habsburg-monarchiával szemben tanúsított, még a balsiker esetén is. Lojalitása azon meggyőződésén alapult, hogy a kisebbség egy tagjaként értelmes, eredményes egyszisztenciát építhetett ki ebben az államban. Az uralkodóházat a nacionalizmuson és a nemzetiségi vitákon, a nemzeti és társadalmi ellentéteken túli, történelmileg legitímált, relatíve semleges tekin-

¹⁴⁸ L. többek közt 28. s köv.

¹⁴⁹ I. m. 329.

¹⁵⁰ Uo.

télyként tanulta megérteni és becsülni. Saját identitásának keresése, túl a nemzetállamon és a nacionalizmuson, túl az államnemzeten és a kisebbségen, bizonyos tekintetben személyiségtörténeti példájául szolgálhat a magyarországi széles néprétegek identitás-problémájának. Számtalan ember kerekedett fel az utolsó évszázadban, hogy társadalmi „helyét” és új önmegértését megtalálja. Dr. Gratz Gusztáv életútjának ilyen szempontból való dokumentálása és interpretálása tehát nem csak biográfiai érdekességgel bír – nem csak a „magyarofil” Gratznak, a magyarországi német kortörténet negatív szimbolikus alakjának historiográfiai képét korrigálhatnánk vele, hanem egyáltalában érthetőbbé tennénk Kelet-Európa asszimilációs problémáit is.